

कक्षा ५ पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार
क्षमताको अध्ययन

ऋषिराम ढकाल

परीक्षा क्रमाङ्क : २८१७३९/०६७

समूह : २०६५/६७

त्रि.वि.दर्ता नं : ९-२-२९-१२३९-२००५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षाअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष (नेपा.शि.५९८) पाठ्यांशको
प्रयोजनको लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

२०७५/२०१८

प्रतिबद्धतापत्र

यस शोध प्रतिवेदनभित्रका सामग्रीहरू कहीं कतैबाट साभार गरिएको छैन । यसका कुनैपनि अंश अन्य प्रयोजनका लागि उपयोग र प्रकाशनमा आएका पनि छैनन् । तसर्थ यो शोध प्रतिवेदन नितान्त मौलिक भएको प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछु ।

.....

ऋषिराम ढकाल

(शोधार्थी)

मिति : २०७५/०८/१३

29 Nov. 2018

निर्देशकको सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
एम.एड. दोस्रो वर्षका छात्र श्री ऋषिराम ढकालले कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुङ मातृभाषीको
नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रहि तयार गर्नु
भएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पार्नु भएको यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन लागि
सिफारिस गर्दछु ।

.....

प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराई
(शोधनिर्देशक)

मिति: २०७५/०८/१३

29 Nov. 2018

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभागअर्न्तगत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपा.शि.५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ शोधार्थी ऋषिराम ढकालद्वारा तयार पारिएको प्रस्तुत कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकको शोधकार्य उक्त प्रयोजनका लागि उपयुक्त ठहरिएको स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र.स. नाम

हस्ताक्षर

१. प्रा. डा. रामप्रसाद भट्टराई (विभागीय प्रमुख)

.....

२. प्रा.डा. राजेन्द्रप्रसाद पौडेल (शोध विशेषज्ञ)

.....

मिति : २०७५/०९/०९

16 Dec., 2018

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५५८ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि तयार परिएको हो । यस शोधपत्र तयार पार्दा मैले प्रशस्त श्रम र समय खर्चिनु पर्दो रहेछ भन्ने कुराको यथार्थ अनुभव बटुल्ने अवसर पाएँ । यस कार्यलाई सफलतापूर्वक सम्पादन गर्न व्यस्तताको वावजुत पनि आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी कुशल निर्देशन, सल्लाह सुझाव एवम् प्रेरणा दिई पथप्रदर्शनको महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाउनु हुने शोधनिर्देशक प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराईप्रति हृदयदेखि नै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दासम्म आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गरी मेरो यस कार्यलाई सहि गन्तव्यमा पुऱ्याउन सहयोग गर्नुहुने नेपाली भाषा शिक्षा विभागमा अध्यापनरत सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरो अध्ययनलाई हरतरले सहयोग गरी लक्ष्यमा पुऱ्याउन प्रयास गर्ने र साहस तथा हौसला प्रदान गरी अनुकूल वातावरण प्रदान गर्नुहुने मेरी जीवनसाथी शान्ता लामा ढकालप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । मेरो अध्ययनलाई सहज रूपमा पूरा गर्न घचघचाइ रहने, व्यस्त समयको वावजुत पनि कम्प्यूटरमा टङ्कनमा सहयोग गर्नुहुने मेरा अभिन्न मित्र स्पन्दन बम्जन ज्यूलाई पनि यहाँ सम्भन चाहन्छु । यसैगरी मेरो अध्ययनमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने मेरा आदरणीय मित्रहरू साथै तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा सहयोग गर्नुहुने सम्बन्धित विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थीहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा टाईपिङ् तथा सेटिङ् गरी सहयोग गर्नुहुने युनिभर्सिटी कम्प्यूटर एण्ड फोटोकपि, कीर्तिपुरलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागको शोधकार्य मूल्याङ्कन समितिप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दै शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिसमक्ष पेश गरेको छु ।

.....
ऋषिराम ढकाल
(शोधार्थी)
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
त्रि.वि., कीर्तीपुर

सङ्क्षेपिकृत सूची /सङ्क्षेपिकरण

<u>सङ्क्षेपिकृत</u>	<u>पूर्णरूप</u>
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
क्र.स.	क्रम सङ्ख्या
त्रि.वि	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
डा.	डाक्टर
नेपा.शि	नेपाली शिक्षा
मा.वि	माध्यमिक विद्यालय
होरालोशाशिस	होमराज लोहनी शारदा शिक्षा सदन
नं	नम्बर
ने.भा.शि	नेपाली भाषा शिक्षा
पृ.स.	पृष्ठ सङ्ख्या
वि.स.	विक्रम सम्बत्
आ.वि	आधारभूत विद्यालय
आ.बो.	आवसीय बोर्डिङ

शोधसार

शोधशीर्षक	:	कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन
शोधशार्थी	:	ऋषिराम ढकाल
शोध निर्देशक	:	प्रा. डा. रामप्रसाद भट्टराई
विभाग	:	नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर
शैक्षिक वर्ष	:	२०६५/६७
जम्मा अध्याय	:	पाँच
पृष्ठसङ्ख्या	:	२२ + ६४

शोधको उद्देश्य:

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नअनुसार रहेको छन् ।

- क) तनहुँ जिल्लाका कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गर्नु,
- ख) संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु,
- ग) गुरुङभाषी विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु,

शोध प्रक्रिया:

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह एम.एड. दोस्रो वर्षको नेपा.शि. ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनार्थ तयार पारिएको हो । अध्ययनका निमित्त सामग्री सङ्कलन गर्ने क्रममा तनहुँ जिल्ला भित्रका चार वटा सामुदायिक र चार वटा संस्थागत विद्यालय गरी जम्मा आठ वटा विद्यालयबाट ८० जना विद्यार्थीहरूलाई लिँदा लैङ्गिक र विद्यालयको प्रकृतिका आधारमा

विद्यार्थी सङ्ख्या बराबर हुने गरी सम्बन्धित भएकोले विद्यार्थीहरूलाई नै केन्द्रबिन्दु बनाई नमुना सर्वेक्षण विधिवत रूपमा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । यसरी शोधकार्य मुलतः क्षेत्रीय सामग्री सङ्कलन विधि र सर्वेक्षण विधिमा आधारित भएर अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । उपलब्ध तथ्याङ्कको वस्तुगत अध्ययनमा लागि मध्यमान, मानक विचलन, प्रतिशताङ्क श्रेणी निर्धारण गरी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गरिएको छ ।

निष्कर्ष

समग्र सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार क्षमता मध्यम स्तरको पाइयो । समग्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता मध्यमान भन्दा माथि भएकोले विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतालाई सन्तोषजनक देखिन्छ ।

विद्यालयको प्रकृतिको आधारमा समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार मान्दा संस्थागत विद्यालयका ५० प्रतिशत मध्यमानभन्दा माथि र ५० प्रतिशत मध्यमान भन्दा तल छन् । त्यस्तै सामुदायिक विद्यालयका ५२.५ प्रतिशत मध्यमान भन्दा माथि र ४७.५ प्रतिशत मध्यमान भन्दा तल छन् । त्यसैले संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डारको क्षमता भन्दा सामुदायिक विद्यालयको विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता राम्रो देखियो । लैङ्गिकताको आधारमा शब्दभण्डार क्षमतालाई हेर्दा समग्र मध्यमान ३२.४८ लाई आधार मानेर हेर्दा छात्र ४७.५ प्रतिशत र छात्रा ५७.५ प्रतिशत मध्यमानभन्दा माथि छन् ।

यसरी हेर्दा छात्रहरू भन्दा छात्राहरूको शब्दभण्डार क्षमता उच्च रहेको पाइयो । समग्र शब्दभण्डार क्षमतामा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरू दुवैको तुलना गर्दा संस्थागत विद्यालयका छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता उत्साहजनक देखियो ।

विषयसूची

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याकथन	३
१.३	शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.४	शोधकार्यको सान्दर्भिकता र उपादेयता	४
१.६	शोधपत्रको रूपरेखा	६

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१	पूर्वकार्यको समीक्षा	७
२.१.१	पुस्तकको समीक्षा	७
२.१.२	शोधकार्यको पुनरावलोकन	९
२.२	पूर्वकार्यको अध्ययनको महत्त्व	१३
२.३	शब्दभण्डारको सैद्धान्तिक अवधारण	१४
२.४	शब्दभण्डारको परिचय	१४
२.४.१	नेपाली भाषा	१५
२.४.२	नेपाली भाषाको शब्दभण्डार	१७
२.५	नेपाली भाषाको शब्दभण्डारको वर्गीकरण	१८
२.५.१	शब्द वर्गीकरणका आधारहरू	१९
२.६	शब्दभण्डारको महत्त्व	२४
२.७	शब्दभण्डार शिक्षणका क्रियाकलाप	२५
२.८	शब्दभण्डार र भाषा पाठ्यपुस्तकविच सम्बन्ध	२८

अध्याय तीन

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

३.१	अध्ययनको विधि र प्रक्रिया	३०
-----	---------------------------	----

३.२	जनसङ्ख्या तथा प्रतिनिधि नमुना	३०
३.३	सामग्री निर्माण	३१
३.४	पूर्व परीक्षण र परिमार्जन	३१
३.५	सामग्री कार्यान्वयन	३१
३.६	तथ्याङ्कको स्रोत	३२
३.७	तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण	३२

अध्याय चार

व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१	प्रतिशतका आधारमा समग्र गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति	३५
४.२	समग्र गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था	३७
४.२.१	समग्र विद्यार्थीहरूको मध्यमान र मानक विचलनको स्थिति	३९
४.३	सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना	४०
४.४	सामुदायिक विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था	४४
४.५	मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा सामुदायिक विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति	४५
४.६	संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था	४६
४.७	मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा संस्थागत विद्यालयको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति	४८
४.८	लैङ्गिकताका आधारमा गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना	४९
४.८.१	सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत गुरुङ छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति	४९
४.८.२	सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत गुरुङ छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति	५०

४.८.३ संस्थागत विद्यालयका अध्ययनरत गुरुङ छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति	५०
४.८.४ संस्थागत विद्यालयका अध्ययनरत गुरुङ छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अवस्था	५१
४.९ लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थिति	५१
४.९.१ लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुङ छात्र विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थिति	५२
४.९.२ लिङ्गगत आधारमा छात्रा विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थिति	५३
४.१० लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक स्थिति	५४
४.१०.१ छात्रा विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता	५६
४.१०.२ छात्र/छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना	५७

अध्याय पाँच

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

५.१ सारांश	५९
५.२ निष्कर्ष	६१
५.३ उपयोगिता	६२
५.३.१ नीतिगत तह	६२
५.३.२ प्रयोगात्मक तह :	६३
५.४ भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकहरू	६४

सन्दर्भसूची

परिशिष्ट

अध्याय एक

शोधपरिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसाँस्कृतिक, भौगोलिक विविधताले भरिएको स्वतन्त्र मुलुक हो । यस स्वतन्त्र मुलुकमा विभिन्न जातजाती भाषाभाषी तथा विभिन्न धार्मिक आस्था भएका मानिसहरूको बसोबास रहेको र भाषा प्रत्यक्षरूपमा मानव समाज र संस्कृतिसँग सम्बन्धित रहेको हुनाले मानव सभ्यताको इतिहासलाई जीवन्त राख्न भाषाको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ ।

बहुजाती, बहुभाषी परिवेशमा आफ्नो मातृभाषाले सुरक्षित राखेको यस भुगोलमा विभिन्न समुदाय, धर्म, संस्कृति चालचलन तथा परम्परा अनुकूल विविधता र राष्ट्रिय एकता नेपालको विशेषता रहेको देखिन्छ । चार जात छत्तीस वर्णको यस साभ्रा फूलबारीमा घेरिएको जाति र संस्कृतिले ल्याएको माला शक्तिको स्थानमा जातीय विविधता हाम्रो संस्कृतिको सम्पति नै बनेको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने मानिसहरू ४४.६ प्रतिशत छन् भने ५५.४ प्रतिशत मानिसहरूले नेपाली भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गर्दै आएको पाइन्छ ।

कुनैपनि भाषालाई स्तरीय प्रभावकारी बनाउन शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । साथै कुनैपनि भाषाको भाषिक सीप वृद्धि गर्नको लागि र भाषालाई समृद्ध बनाउनको लागि शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । साथै कुनैपनि भाषाको भाषिक सीप वृद्धि गर्नको लागि र भाषालाई समृद्ध बनाउनको लागि शब्दभण्डारले ठोस योगदान पुऱ्याएको हुन्छ । शब्दभण्डार उत्पादनात्मक र पहिचनात्मक शब्दको सङ्ग्रह हो । उत्पादनात्मक शब्दभित्र परिभाषा दिने शब्द, अर्थ दिने शब्द, पर्यायवाची शब्द, विपरीतार्थी शब्द रहेका छन् भने पहिचनात्मक शब्दभित्र बहुवैकल्पिक प्रश्न, खाली ठाउँ भने प्रश्न, जोडा मिलाउने प्रश्न र ठिक बेठिक प्रश्न रहेका छन् । यी शब्दहरू विभिन्न स्रोतबाट आएका हुन्छन् । यसरी शब्दहरू बढिभन्दा बढी मात्रामा प्रयोगमा आउने हुनाले नेपाली भाषामा भाषालाई समृद्ध बनाउनको लागि शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । बहुभाषिक, बहुजातीय राष्ट्र नेपालमा विभिन्न भाषाभाषीका विद्यार्थीहरू छन् । नेपालका

सम्पूर्ण जातिको पहिचान बनेको नेपाली राष्ट्रभाषाको अतिरिक्त अन्य विभिन्न जाति समूहका मातृभाषा प्रयोगकर्ताले जोगाएर राखेका छन् । संसारका १० भाषा परिवारअन्तर्गत भोट बर्मेली परिवारभित्र रहेको गुरुङ जातिमा आफ्नै भाषा, मौलिक पहिचान, जीवनशैली, भेषभूषा, लोकधर्म, रीतिरिवाज, चाडपर्व र संस्कृति छन् । देवनागरी लिपिमा लेखिने गुरुङ भाषामा आफ्नै मातृभाषालाई प्रयोग पक्षमा ल्याउनु, साहित्यिक रूपमा विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशित गरिनु, गीति सङ्ग्रहहरू निकालिनु, चलचित्र निर्माण हुनु, वृत्तचित्रहरू बन्नु, विभिन्न एफ.एमहरूमा प्रसारण हुनु यस भाषामा प्रयोग भएका सफल पक्षहरू हुन् । गुरुङभाषीहरूले सम्पर्क भाषाका रूपमा राष्ट्रभाषा नेपालीको प्रयोग गरेतापनि आफ्नो समुदाय वा घरायसी व्यवहारमा भने गुरुङ भाषालाई नै मातृभाषाको रूपमा प्रयोग गर्दछन् ।

जुनसुकै भाषा सिक्न वा भाषिक प्रभाव राख्नमा शब्दभण्डारको विकास अपरिहार्य रहन्छ । ज्ञान र अनुभव जति वृद्धि हुन्छ त्यतिनै भाषामा विविधता र गहनता थपिँदै जान्छ र क्रमशः नयाँ शब्दको आवश्यकता पर्दै जान्छ । यसरी विषयगत तथा सन्दर्भगत विविध कारणले शब्दभण्डारमा वृद्धि हुँदै जान्छ । वास्तवमा शब्दभण्डार भाषाको मुटु हो । शब्दभण्डारको आपसी संयोजन र सङ्गतिबाट भाषा तयार हुन्छ त्यसको उचित एवम् सान्दर्भिक प्रयोग र व्यवहारबाट भाषाको बोध, अभिव्यक्तिगत शब्दभण्डार, विद्यार्थीको शब्दभण्डार, विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि र स्तर हेर्ने गरिन्छ । शब्दभण्डार र आपसी संयोजन र सङ्गतिबाट भाषा तयार हुन्छ । कुनैपनि भाषालाई स्तरीय र प्रभावकारी बनाउन शब्दहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । नेपाली भाषाको भाषिक सीपमा गुणात्मक वृद्धि गर्नको लागि र भाषालाई समृद्ध बनाउनको लागि शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

विद्यार्थीहरूलाई शिक्षणका सन्दर्भमा दोस्रो भाषी विद्यार्थीहरूले विकास गर्नुपर्ने शब्दभण्डार विकासको पक्षमा त्यति जोड दिएको पाइँदैन । प्राथमिक कक्षामा यसको व्यवस्थित र सुनियोजित शिक्षणमा खास ध्यान नदिएको कुरा छनोट तथा स्तरण पक्षलाई पाठ्यपुस्तक लेखनका सन्दर्भमा अहिलेसम्म कतैपनि ध्यान दिएको पाइँदैन । त्यसैले कुनैपनि पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा क्रमशः सानो कक्षादेखि ठुलो कक्षातर्फ शब्दहरू बढाउँदै लैजानु पर्दछ । विद्यार्थीहरूमा जति धेरै शब्दहरूको ज्ञान र अर्थ स्पष्ट हुँदै जान्छ त्यतिनै उनीहरूको

भाषिक क्षमता पनि स्पष्ट र परिपक्व हुन पुग्दछ । त्यसैले भाषाको अभिव्यक्तिगत गहिराइ बुझ्न शब्दभण्डारको अध्ययन जरुरी छ ।

१.२ समस्या कथन

भाषा शिक्षण सिकाइका सन्दर्भमा हरेक समयमा शब्दार्थको जानकारी आवश्यक हुन्छ । शिक्षण सिकाइका क्रममा नयाँ शब्दहरू प्रयोगमा आउँछन्, कतिपय शब्दहरू दोहोरिन्छन् । त्यतिमात्र होइन एउटै शब्दले विभिन्न संरचनात्मक आकृति लिएर देखापर्न सक्दछ । अनि त्यो प्रसङ्ग अनुसार बेग्लाबेग्लै अर्थ र अभिप्राय वहन गरेर समेत प्रयोगमा आउने सम्भावना हुन्छ । यिनै विभिन्न कारणले गर्दा भाषा शिक्षणमा शब्दभण्डार क्षमताको यथेष्ट विकास गर्नुपर्ने खाँचो छ । स्वभाविक रूपमा मातृभाषा नेपाली र मातृभाषा अन्य हुने विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतामा विभिन्न अन्तर देखिन सक्छन् । भाषा सिकाइलाई सशक्त र समृद्ध बनाउन शब्दभण्डारको ठूलो महत्त्व हुन्छ । शब्दभण्डारविना भाषाले पूर्णता पाउन सक्दैन र सिकाइले पनि पूर्णरूपमा भाषा सिक्न नसक्ने भएकाले शब्दभण्डार जुनसुकै तहको पठन-पाठनमा पनि आवश्यक पर्दछ । यस अध्ययनमा मूल रूपमा तनहुँ जिल्लाका कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । यसैमा केन्द्रित रहेर यस शोधपत्रमा निम्न अनुसारका समस्यामाथि अध्ययन गरिने छ ।

- क) कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार के कस्तो रहेको छ ?
- ख) सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमतामा के कस्तो अन्तर छ ?
- ग) गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमता तुलनात्मक रूपमा के कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

उद्देश्यले कार्यलाई निश्चित दिशासम्म पुऱ्याउने कार्य गर्दछ । कुनैपनि कार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न पूर्वनिर्धारित उद्देश्यहरूको आवश्यकता पर्दछ । अनुसन्धानको

क्षेत्रमा जटिल र कठिन कार्यको रूपमा उद्देश्य आएको हुन्छ । कुनैपनि शोधकार्य शीर्षकसँग सम्बद्ध रहि शोध समस्याहरूको प्रमाणिक तथा प्राज्ञिक समाधान प्राप्त गर्नु उद्देश्यको कार्य हो (भण्डारी र अन्य, २०६८ : ११९) । विशेषतः समस्यामा आउने मुलभूत पक्षहरूसित नै उद्देश्य केन्द्रित रहन्छ । अनुसन्धानकर्ताले उद्देश्य निर्धारण गर्दा सचेततापूर्वक सङ्केत गरेका विषयवस्तु सम्बन्धी प्रश्न, जिज्ञासा वा समस्या समाधानमा खोजी गर्नुपर्ने कुरामा आधारित भई स्पष्ट निर्धारण गर्नुपर्दछ । उद्देश्य सरल, स्पष्ट र विशिष्ट हुनु पर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य निम्न अनुसार रहेका छन् ।

- क) कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गर्नु,
- ख) सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु,
- ग) गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु,

१.४ शोधकार्यको सान्दर्भिकता र उपादेयता

भाषा बोध र अभिव्यक्तिको सशक्त माध्यम हो । भाषिक सीपको गहिन्याइ बुझ्न र साहित्यिक अभिव्यक्तिको विकास गर्न शब्दभण्डारको ज्ञान नितान्त आवश्यक छ । भाषा सिकाइका क्रममा पहिलो भाषी, दोस्रो भाषी नेपाली भएका विद्यार्थीहरूका र सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा स्वभाविक रूपमा शब्दभण्डार सम्बन्धी समस्याहरू आउँछन् । त्यसकारण कक्षा छ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन औचित्यपूर्ण र सान्दर्भिक देखिन्छ । बालबालिकाहरूको भाषिक र साहित्यिक विकासका लागि शब्दभण्डारको विकास महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसका लागि बालबालिकाहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन हुन आवश्यक छ । भाषा सिकने र सिकाउने क्रममा उपयुक्त शब्दभण्डारको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ । तसर्थ पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा शब्दभण्डार सम्बन्धी व्यापक अध्ययन हुन जरूरी छ । भाषाको गहिन्याइ बुझ्न र साहित्यिक अभिव्यक्तिको विकास गर्न पनि शब्दभण्डारको ज्ञान नितान्त आवश्यक छ । भाषा सिकाइको क्रममा पहिलो भाषी, दोस्रो भाषी नेपाली भएका विद्यार्थीहरूका र सामुदायिक, संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई स्वभाविक रूपमा शब्दभण्डार सम्बन्धी समस्याहरू आउँछन् ।

यिनै कुराहरूलाई दृष्टिगत गर्दा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार सम्बन्धित बोध, अभिव्यक्ति र शैक्षिक स्तरानुरूप सुधारको उपाय, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार पहिल्याइएको छ ।

यिनै महत्त्वहरूलाई दृष्टिगत गर्दा यस अध्ययनमाफर्त कक्षा पाँच पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको लागि निर्धारित पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका शब्दभण्डारमा तनहुँ जिल्लाका कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिल्याइएको छ । त्यस्तै कक्षा पाँचको पाठ्यपुस्तक तयार गर्दा के -कस्ता प्राकृतिक शब्दभण्डार समावेश गर्नु पर्ने हो, सोको जानकारी समेत प्राप्त गरिएको छ ।

साथै विद्यालयको स्वरूप, भाषिक पृष्ठभूमि र लिङ्गगत आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक विश्लेषण गरिने भएकोले पाठ्यक्रम निर्माता, पाठ्यपुस्तक लेखक, विद्यार्थी, शिक्षक तथा अन्य व्यक्ति जिज्ञासुलाई पनि सहयोगी हुने आशा गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको सान्दर्भिकतालाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा देखाउन सकिन्छ :

- क) कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको सामर्थ्य पहिल्याइएको छ ।
- ख) कक्षा पाँच पूरा गरेका छात्र/छात्राहरूको शब्दभण्डार सम्बन्धी बोध, अभिव्यक्ति र शैक्षिक स्तरानुरूप सुधारको उपाय पेस गरिएको छ ।
- ग) प्रस्तुत शोधपत्र कक्षा पाँच पूरा गरेको गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गरिने हुनाले पाठ्यक्रम निर्माता, पाठ्यपुस्तक लेखक र अन्य जिज्ञासुहरूको लागि पनि सहयोगी हुने आशा गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन

कुनैपनि विषयको अनुसन्धान गर्नुभन्दा पूर्व सीमाङ्कन गरिनु आवश्यक हुन्छ । जसले निश्चित गोरेटोमा हिँडाउन मद्दत पुऱ्याउँछ भने अनुसन्धानकर्तालाई कुहिरोको काग हुनबाट बचाउँछ । अध्ययन को विषयवस्तु व्यापक हुने हुँदा अध्ययन अनुसन्धानका दृष्टिले सीमाङ्कन गरिनु उचित हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनलाई निम्नानुसार सीमाङ्कन गरिएको छ :

१. प्रस्तुत अध्ययन तनहुँ जिल्लाभित्र रहेका आठ सरकारी र संस्थागत विद्यालयका कक्षा ५ पूरा गरेका गुरुङ विद्यार्थीहरूको परीक्षणमा सीमित रहेको छ ।
२. प्रस्तुत अध्ययन कक्षा ५ को हाम्रो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दभण्डारको विश्लेषणमा सीमित रहेको छ ।
३. प्रस्तुत अध्ययन कक्षा ५ पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमताको विश्लेषणमा सीमित रहेको छ ।
४. जम्मा ८ वटा विद्यालयका कक्षा ५ पूरा गरेका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार सम्बन्धी क्षमताको परीक्षणबाट प्राप्त सत्यतथ्यको विश्लेषण गरिएको छ ।
५. प्रस्तुत अध्ययन तनहुँ जिल्लाभित्रको आबुखैरेनी गाउँपालिका अन्तर्गत ओम सानसाईन आवसीय बोर्डिङ स्कुल, श्री मस्यार्ङ्दी बालज्योति आवसीय इङ्लिस बोर्डिङ स्कुल, व्यास नगरपालिका अन्तर्गत श्री बालमन्दिर मा.वि., श्री सत्यवति मा.वि., बाराहि सेकेन्डरी इङ्लिस बोर्डिङ स्कुल, भानु नगरपालिका अन्तर्गत श्री हो.रा.लो.श.शिक्षा सदन, भन्सार इङ्लिस बोर्डिङ स्कुल र बन्दिपुर गाउँपालिका अन्तर्गत श्री चन्द्रोदय आधारभुत विद्यालयमा केन्द्रित हुनेछ ।

१.६ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

अध्ययन एक	:	शोधको परिचय
अध्ययन दुई	:	पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक अवधारणा
अध्ययन तिन	:	अध्ययन विधि र प्रक्रिया
अध्याय चार	:	व्याख्या तथा विश्लेषण
अध्याय पाँच	:	सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता
सन्दर्भसूची		
परिशिष्ट		
व्यक्तिवृत		

अध्याय दुई

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक अवधारणा

२.१ पूर्वकार्यको समीक्षा

कुनैपनि शोधकार्यको सफलताको लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा भएका पूर्वकार्यको लेखाजोखा गर्नु नितान्त आवश्यक हुन्छ । विगतका अनुभवहरू वर्तमानका लागि प्रेरणादायी हुने भएकाले पूर्वकार्यको अध्ययनले अनुसन्धानमा निकै महत्त्व राख्दछ । अनुसन्धानकर्ता संलग्न रहेको क्षेत्रमा अग्रज अनुसन्धानकर्ताले कति कार्यहरू सम्पन्न गरेका छन् र कस्तो निष्कर्ष निकालेका छन् ? जस्ता प्रश्नको उत्तर प्राप्त गरेर टुङ्गोमा पुग्नको लागि पूर्वकार्यको अध्ययनले सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नसक्छ साथै सैद्धान्तिक अवधारणा वा पृष्ठभूमी प्रदान गर्न पनि पूर्वकार्यले दरिलो टेवा प्रदान गर्न सक्छ । पूर्वकार्यको समीक्षाले समस्याको विशिष्टीकरण सिकाउनुका साथै प्राकल्पनाको निर्माण गर्न, पुनरावृत्तिको सम्भावनालाई घटाउन, सम्भावित त्रुटिबाट जोगिन, नयाँ एवम् उपयुक्त प्रवृत्ति अपनाउन, समस्याको चुरो पत्ता लगाउन शोधको आवश्यकता बोध गराउन सहयोग गर्दछ (शर्मा र लुइटेल्, २०६२ : २४) । अतः शब्दभण्डार क्षमतासम्बन्धी हालसम्म भएका अध्ययन - अनुसन्धानको केही सङ्क्षिप्त विवरण यस प्रकार रहेको छ :

२.१.१ पुस्तकको समीक्षा

सर्वप्रथम शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन सन् १९२१ मा थर्नडाइकले गरेका थिए । त्यसैगरी विद्वान् हर्नले पनि प्रौढहरूको शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन गरेका थिए । त्यस्तै सन् १९३६ मा डोल्याले गरेको, सन् १९४५मा रिचलैन्डले गरेको, सन् १९५९मा प्याजेले गरेको अध्ययन अनुसन्धान पनि शब्दभण्डार सम्बन्धी नै रहेका थिए । यी अध्ययनहरू शब्दभण्डारका प्रारम्भिक र महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् (आचार्य, २०५४ : २८) ।

अधिकारी (२०६३) द्वारा 'भाषाशिक्षण केहि परिप्रेक्ष्य पद्धति' नामक पुस्तकमा शब्दभण्डारको छनोट शीर्षकमा शब्द छनोटका आधारहरूलाई मुख्य रूपमा हेरिएको छ । त्यस्ता प्रयोग गरिएका शब्दहरू विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन् । त्यस्ता शब्दहरू सर्वमान्य प्रयोगमा जोडिनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उच्च वर्ग र निम्न वर्गले

प्रचलनमा ल्याउने शब्द प्रयोग भन्दा मध्यमवर्गले प्रयोग गर्ने शब्दहरू प्रयोगमा ल्याएर छनोट गर्न सकिएमा विश्वासनीय देखिन्छ। यसमा नेपाली शब्दसँग सम्बन्धित पारिभाषिक शब्दहरूको स्थानलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको पाइँदैन।

घिमिरे र निउरे (२०७०) द्वारा 'भाषिक अनुसन्धानको परिचय, प्रकार, विशेषता, महत्त्व र प्रयोजनको व्यापक चर्चा गरिएको छ त्यसैगरी भाषिक अनुसन्धानका सामान्य विधिहरूमा वर्णनात्मक, सर्वेक्षण, क्षेत्रीय, प्रयोगात्मक, भाषा प्रयोगात्मक, तुलनात्मक र क्रियात्मक विधिका बारेमा जानकारी दिइएको छ भने भाषिक अनुसन्धानका विशेष विधिहरूमा अन्तः प्रेक्षात्मक विधि, समस्या अध्ययन विधि र जाति भाषिक अध्ययन विधिका बारेमा पनि जानकारी दिइएको छ। भाषिक अनुसन्धानमा सामग्री निर्माण, तथ्याङ्कको सङ्कलन र विश्लेषण, साङ्ख्यिकीको प्रयोग, अनुसन्धान प्रस्ताव र अनुसन्धान लेखन सम्बन्धी उल्लेख गरिएकाले उक्त पुस्तकलाई यस अध्ययनको मुख्य आधार सामग्रीको रूपमा लिइएको छ।

शर्मा र पौडेल (२०७०) द्वारा शब्दार्थ, शब्दभण्डार तथा वाक्य रचना शिक्षण शीर्षकमा शब्दभण्डार शिक्षाको आवश्यकता, प्रयोजन, विशेषता, सीमा, विधिहरू र शब्दभण्डार विकासका उपायहरू आदि उल्लेख गरिएको छ। पर्यायवाचीकरण, अर्थीकरण, परिभाषीकरण, विपरीतार्थीकरण, समावेशीकरण नाटकीकरण आदि विभिन्न विधिको प्रयोग गरी शब्द व्युत्पन्न, रूपायन निर्माण सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीपहरूमा जति सक्दो बढि अभ्यस्त गराउने, शब्दकोषको उपयोग गर्ने बानी बसाल्न प्रोत्साहन गर्ने शब्दभण्डारका उपायहरू प्रष्टाएको छ।

पौडेल (२०७०) द्वारा 'नेपाली भाषा शिक्षण' नामक पुस्तकमा शब्दभण्डार शिक्षणको आवश्यकता र प्रयोजन शीर्षकमा शब्दभण्डार विकासका उपायहरूलाई राखिएको छ। शब्दार्थ शिक्षणका विधिहरू अन्तर्गत पर्यायवाची शब्द दिने, विपरीतार्थी शब्द दिने, अनेकार्थी शब्द दिने, शब्द प्रयोग अभ्यास गराउने गर्नाले शब्दभण्डार क्षमतामा वृद्धि हुने देखिन्छ। भाषिक अभिव्यक्तिका सीपहरूमा जति सक्थो बढी अभ्यस्त गराउने, लिखित सामग्री पढ्ने अभ्यास प्रसस्त गराउने, विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक र सन्दर्भ पुस्तकहरू प्रेरित गर्नाले शब्दभण्डारको विकासमा वृद्धि हुँदै जाने देखिन्छ। यसर्थ यस अध्ययनबाट शोधकार्य

लेखनको क्रममा विषयवस्तुलाई गहन, सुव्यवस्थित र सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक, प्रमाणिक बनाउन सहयोग गरेको छ ।

गौतम, भण्डारी र ओझा (२०७१) द्वारा 'शब्दस्रोत शीर्षकमा नेपाली शब्दहरूको वर्गीकरण गरिएको छ । शब्दलाई स्रोतको आधारमा मौलिक र आगन्तुक शब्दगरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । मौलिक शब्दअन्तर्गत तत्सम र तत्भव गरी दुई प्रकारमा राखिएको छ । त्यस्तै गरी आगन्तुक शब्दलाई विदेशी आगन्तुक भनि छुट्याएको छ । शब्द स्रोतको प्रशस्त उदाहरणद्वारा स्पष्ट पारिएको यस शीर्षकले अध्ययतालाई सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्नुका साथै सामग्री सङ्कलनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

२.१.२ शोधकार्यको पुनरावलोकन

सन् १९८७ मा भारतको राष्ट्रिय शैक्षिक अनुसन्धान र प्रशिक्षण परिषद्का कृष्ण गोपाल रस्तोगीले युनेस्कोको सहयोगमा त्रि.वि.शिक्षा अनुसन्धान तथा प्रवर्तन केन्द्रका लागि शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गरेका थिए उक्त अनुसन्धानका शीर्षक 'Project on Evaluation of Mahendra mala series for class 1-5' रहेको छ । यस अध्ययनमा उक्त पाठपुस्तकहरूमा बालबालिकाको क्षमता वा स्तरलाई ख्याल नगरिकन शब्द छनोट गरिएको, छनोट र स्तरणको नियमलाई अनुसरण नगरिएको, अव्यवहारिक शब्दहरूलाई बढी प्राथमिकता दिइएको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस अध्ययनलाई शब्दभण्डार सम्बन्धी गरिएको एउटा प्रेरणादायी नमुना मान्न सकिन्छ (पौडेल, २०६४ : ९) ।

शब्दभण्डारमा केन्द्रित भएर गरिएको पहिलो अनुसन्धान राजेन्द्रकुमार रङ्गोगका 'A study of the spoken vocabulary of the children' (सन् १९८३) हो । यो अध्ययन प्राथमिक तहको उमेर समूहका बालबालिकाहरूको मौखिक प्रयोगमा आउने शब्दको पहिचान गर्ने कार्यका लागि निकै उपयोगी देखिन्छ ।

शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययनहरू त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको पाँचौँ पत्रको प्रयोजनको लागि पनि भएका छन् । यस सन्दर्भमा वि.स २०५२ सालमा गोपीकृष्ण काफ्ले द्वारा तयार पारिएको 'कक्षा एकको मेरो नेपाली किताबमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र निकै उल्लेखीय मानिन्छ ।

उक्त शोधपत्रमा छनोट र स्तरणको मान्यतालाई ख्याल नगरिएको, छनोटमा हचुवापन देखिएको र आवृत्तिमा पनि बेवास्ता गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सुवेदी (२०५५) द्वारा कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन गरिएको छ । कक्षा पाँचमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गर्नु, विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिल्याउनु, शब्दहरूको बोधगम्यता सम्बन्धी समस्या र तिनका कारण पत्ता लगाउनु, समस्या समाधानको लागि आवश्यक सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु जस्ता उद्देश्यमा अध्ययन गरिएको पाइन्छ । मूलतः सर्वेक्षण पद्धतिका आधारमा उक्त शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । जसमा काठमाडौं उपत्यकाका विद्यालयका जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूको अध्ययन गरिएको थियो । काठमाडौं उपत्यकाका सरकारी र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताका हेर्दा सरकारी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार राम्रो देखिन्छ भने भाषिक पृष्ठभूमिका दृष्टिले शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्दा नेपाली भाषा हुने र नेपाली दोस्रो भाषा हुने विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता लगभग समान देखिन्छ । पहिचनात्मक शब्दभण्डार क्षमता हेर्दा यसतर्फ विद्यार्थीहरू सक्षम देखिन्छन् । सरकारी र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको पहिचनात्मक शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्दा छात्राहरूको पहिचनात्मक शब्दभण्डार राम्रो देखिन्छ । यसरी सरसर्ति हेर्दा संस्थागत भन्दा सरकारी विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता राम्रो भएको पाइयो । उक्त अध्ययनमा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर हुनुमा शब्दहरूको वर्गीकरणलाई समानुपातिक स्थान नदिएको पाठको लम्बाइमा एकरूपता नरहेको, जटिल शब्दहरूको पर्याप्त अभ्यास नगराइएको, विषयवस्तुको स्तरण, शब्द छनोट प्रक्रिया र शब्दहरूको सजिलो देखि जटिल क्रममा निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दभण्डारसम्बन्धी गहन अध्ययन वि.स. २०६० सालमा भण्डारीद्वारा गरिएको पाइन्छ । भण्डारीले विद्यावारिधि प्रयोजन उपाधिको लागि 'प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूको आधारभूत नेपाली शब्दभण्डारको निरूपण शब्दभण्डार तयार पारिएका हुन् । भण्डारीले आफ्नो शोधपत्रमा प्राथमिक तह (१-३)का विद्यार्थीहरूका लागि मोटामोटी ३०० शब्दहरूलाई आधारभूत शब्दभण्डारका रूपमा सिफारिस गरेका छन् । यस अध्ययनमा उनले पाठ्यपुस्तक भित्र समावेश गरिएका प्रत्येक पाठको अन्त्यमा दिइने अभ्यासमूलक शब्दलाई सन्तुलित

क्रममा नराखिएको, पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरे अनुसारको सामग्री पाठ्यपुस्तकमा उपलब्ध हुन नसकेको, कक्षागत रूपमा शब्दभण्डारको सङ्ख्या निर्धारण गर्दा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकबीच तालमेल हुन नसकेको पाठ्यक्रमले शब्दभण्डारका शिक्षणका सन्दर्भमा बालशब्दकोषको प्रयोग गर्ने सीपको अपेक्षा गरिए पनि शब्दकोष पढ्ने हेर्ने सीपको प्रारम्भिक जानकारी सम्बन्धी अभ्यास पाठ्यपुस्तक भित्र कतै पनि नदिएको, कक्षागत रूपमा कतिपय शब्दहरू स्तरानुकूल नभएको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

शब्दभण्डारमा मात्र केन्द्रित भएर गरिएको अर्को महत्त्वपूर्ण अनुसन्धान हेमाङ्गराज अधिकारी र केदारप्रसाद शर्माद्वारा तयार पारिएको 'कक्षा तीन पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' हो । अहिलेसम्म भएको अनुसन्धान मध्येको व्यवस्थित र भरपर्दो मानिने यस अनुसन्धानमा विद्वान्द्वयले शब्दभण्डार सन्तोषजनक रहेको, छात्र र छात्राका बिचको शब्दभण्डार क्षमतामा तात्विक अन्तर नरहेको, पहिलो र दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली सिक्ने विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पनि सन्तोषजनक नै रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् (भण्डारी, २०६० : २१) उक्त अध्ययन काठमाडौं शिक्षा क्याम्पसको अनुसन्धान परियोजना अन्तर्गत वि.स. २०५२ मा गरिएको थियो ।

शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित अर्को शोधपत्र वि.स २०६१ सालमा ढुङ्गेलले 'काठमाडौं उपत्यकाका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत सरकारी र निजी विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' शीर्षकमा तयार पारेका छन् । उक्त अध्ययन लिङ्गगत र भाषिक पृष्ठभूमिको आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको तुलनामा केन्द्रित छ । ढुङ्गेलले शब्दभण्डार क्षमतामा छात्रभन्दा छात्रा अगाडि रहेको, सरकारीभन्दा निजी विद्यालयका विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता राम्रो रहेको र भाषिक पृष्ठभूमिले शब्दभण्डार क्षमतामा असर नगरेको उल्लेख गरेका छन् ।

वि.स.२०६२ सालमा अर्यालले 'कक्षा सात पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' शीर्षकमा गरेको अनुसन्धानमा गरेको समग्र शब्दभण्डार क्षमता हेर्दा बहुसङ्ख्यक विद्यार्थी मध्यमान भन्दा तल रहेका, ग्रामिण क्षेत्रकाभन्दा सहरी क्षेत्रको विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता अगाडि रहेको, सरकारी विद्यालयको भन्दा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता अगाडि रहेको, छात्रभन्दा छात्राको शब्दभण्डार क्षमता अगाडि रहेको, उत्पादनात्मकभन्दा पहिचनात्मक शब्दभण्डार क्षमता राम्रो रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सुवेदी (२०६५) द्वारा 'पोखरा उपत्यकाका कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न गरिएको पाइन्छ । उक्त शोधपत्रमा कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको भाषिका पृष्ठभूमिका आधारमा र लिङ्गगत आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु उद्देश्य रहेको पाइन्छ । शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन गर्न, जनसङ्ख्या तथा प्रतिनिधि नमुना सामग्री निर्माण, पूर्वपरीक्षण, परीक्षणको कार्यान्वयन, तथ्यको सङ्कलन र तथ्यको विश्लेषण जस्ता विधि अपनाई शोधपत्र तयार पारिएको छ । समग्र शब्दभण्डार क्षमतामा सामुदायिक विद्यालयभन्दा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता अगाडि रहेको, लिङ्गगत रूपमा सामुदायिक र संस्थागत दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता समान रहेको र उत्पादनात्मक क्षमतामा भने संस्थागत विद्यालयका शब्दभण्डार क्षमता अगाडि रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यसर्थ यस अध्ययनले शोधार्थीलाई शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि अध्ययनीय आधार प्रदान गर्नुका साथै विषयवस्तुको विश्लेषण गर्न सहयोग गरेको छ ।

खतिवडा (२०६७) द्वारा 'तनहुँ जिल्लाका कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' गरिएको पाइन्छ । शोधकार्यमा शब्दभण्डार क्षमताको पहिचान गर्नु, विद्यालय प्रकृति र लैङ्गिक आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको पहिचान गर्नु रहेको छ । १२० जना विद्यार्थीलाई प्रतिनिधि नमुनाको रूपमा लिएको उक्त अध्ययनको शब्दभण्डार क्षमतालाई हेर्दा ५१.६ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा माथि रहेको र ४८.३३ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा तल रहेकाले समग्र शब्दभण्डार क्षमतालाई सन्तोषजनक मान्न सकिदैन । समग्र हेर्दा यस अध्ययनले उचित जनसङ्ख्या तथा नमुनाको छनोट गर्न र शोधकार्य सम्पन्न गर्नलाई थप सहयोग पुऱ्याएको छ ।

चौधरी २०६७ द्वारा 'कक्षा चार पूरा गरेका थारुभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन' शीर्षकमा शोधकार्य सम्पन्न भएको पाइन्छ । उक्त शोध अध्ययनमा कक्षा चार पूरा गरेका थारु भाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिल्याउनु, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु, लिङ्गगत आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गर्नु रहेको छ । अध्ययन उदयपुर जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका १०० जना थारु विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । यसरी छनोटमा परेका विद्यार्थीलाई शब्दभण्डार क्षमताको परिक्षण गरी त्यसबाट प्राप्त

तथ्याङ्कको विश्लेषणका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ । यस अध्ययनले शोधार्थीलाई शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा नमुना छनोट गर्न र शोधकार्य सम्पन्न गर्नलाई सहयोग पुर्याएको छ ।

लामा(२०६९) द्वारा महोत्तरी जिल्लाका कक्षा ९ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा महोत्तरी जिल्लाका ८० जना विद्यार्थीहरू छनोट गरी उनीहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर साङ्ख्यिकीय विश्लेषण गरेर गरिएको छ । विश्लेषणका लागि मध्यमान मानक विचलन र प्रतिशतको प्रयोग गरिएको छ । उक्त विश्लेषणबाट समग्र शब्दभण्डार क्षमता पूर्णरूपमा सन्तोषजनक नरहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । सरकारी र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको क्षमता राम्रो देखिन्छ । छात्र र छात्राको शब्दभण्डार क्षमता हेर्दा तुलनात्मक रूपमा समान देखिन्छ । पहिचनात्मक उत्पादनात्मक शब्दभण्डार क्षमता हेर्दा त्यति सन्तोषजनक नभएको देखिन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न पाठ्यपुस्तकका साथै शोधपत्रहरूको अध्ययन गर्दा पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतासँग सम्बन्धित भएर अध्ययन गरेको पाइन्छ । जसले गर्दा शब्दभण्डार सम्बन्धी अनुसन्धानका क्रममा केहि मात्रामा सहयोग गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमार्फत विद्यार्थीहरूको रूचि, क्षमता, उमेर, स्तर र आवश्यकता आदिको आधारमा पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने क्रममा टेवा पुगेको छ । तसर्थ यस प्रकारको अध्ययन अनुसन्धानहरू निरन्तर रूपमा भइरहनु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ । यद्यपी शब्दभण्डार सम्बन्धि शोधकार्य सम्पन्न भएपनि गुरुडभाषी विद्यार्थीमा शब्दभण्डार सम्बन्धी नभएकोले यो कार्य उपयोगी बन्ने अपेक्षा गरिएको छ । नेपाली शिक्षा विभागअन्तर्गतको शोधकार्य गर्ने क्रममा एकाध बाहेक गुरुडभाषी विद्यार्थीको शब्दभण्डार सम्बन्धी अध्ययन गरिएको छैन । तसर्थ प्रस्तुत शोध कार्यले सम्बन्धित जिल्लामा अध्ययन गर्ने गुरुडभाषी विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता के कस्तो छ ? भन्ने तथ्यपरक निष्कर्ष निकालिएको छ ।

२.२ पूर्वकार्यको अध्ययनको महत्त्व

कुनैपनि अध्ययन गर्नुभन्दा पहिले त्यस अध्ययनसँग सम्बन्धी पहिले नै गरिएका अनुसन्धानमूलक कार्यको अनुसन्धान गरिनुलाई पूर्वकार्यको अध्ययन भनिन्छ ।

अध्ययनअनुसार गर्ने कार्य व्यवस्थित निष्कर्षयुक्त र उद्देश्यमूलक बनाउन कुनै अध्ययनको पूर्ववत् अवस्थाको जानकारी शोधकर्तामा हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यसले अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई थप सहज र औचित्यपूर्ण बनाउन सहयोग गर्दछ । यस प्रकारको अध्ययनले शोधकार्यको सान्दर्भिकता पुष्टि गर्ने हुनाले पूर्वकार्यको उपादेयता तथा महत्त्व समेत सार्थक देखिन्छ । यस प्रकारको अध्ययनलाई निश्चित मार्गमा डोर्न्याउन प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । सम्बन्धित अनुसन्धानको पुनरावृत्तिबाट जोगाउने कार्यमा पनि पूर्वकार्यको अध्ययनले मद्दत गर्दछ । यसअघि सम्बन्धित विषयमा के-कति कार्यहरू कुनै विधि तथा सिद्धान्तबाट भएका रहेछन् र तिनले के कस्ता निष्कर्षगत प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेका रहेछन् भन्ने बोध समेत गराउँदछ । त्यसकारण कुनैपनि अध्ययन कार्यमा पूर्वकार्यको उपयोगिता, सान्दर्भिकता तथा महत्त्व रहेको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

२.३ शब्दभण्डारको सैद्धान्तिक अवधारणा

यस परिच्छेदमा शब्दभण्डारको सैद्धान्तिक अवधारणा शीर्षकअन्तर्गत नेपाली भाषा, नेपाली भाषाको शब्दभण्डार, शब्दभण्डारको वर्गीकरण, शब्दभण्डारको महत्त्व एवम् शब्दभण्डार र भाषा पाठ्यपुस्तकको सम्बन्धको चर्चा विभिन्न उपशीर्षक अन्तर्गत गरिएको छ ।

२.४ शब्दभण्डारको परिचय

स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने भाषाको सानो तर अर्थपूर्ण एकाइलाई शब्द भनिन्छ । घर, घरेलु, पानी आदि स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने र अर्थपूर्ण हुने भएकाले यिनहरूलाई शब्द भनिन्छ । एउटा अर्थपूर्ण र स्वतन्त्र रूपमा चल्ने एकाइ नै शब्द हुन् । रूपभन्दा माथिल्लो र पदावली भन्दा तल्लो स्वतन्त्र अर्थयुक्त सार्थक भाषिक एकाइ नै शब्द हो । शब्दविना भाषिक व्यवहार असम्भव हुन्छ । भाषिक व्यवहारका क्रममा व्यक्तिले जति शब्द प्रयोग गर्छन्, ती सबै शब्दहरू भाषाका शब्दभण्डार हुन् ।

शब्दभण्डारले भाषिक वक्तामा निहित शब्द क्षमतालाई जनाउँछ । भाषिक रूपको श्रृङ्खलामा शब्दको मुख्य भूमिमा हुन्छ । शब्दलाई भाषाको आत्मा भनिन्छ । जसरी आत्माविना शरीरको कल्पना गर्न सकिदैन, त्यस्तै गरी शब्दविना भाषाको पनि कल्पना गर्न

सकिदैन । शब्दलाई जति प्रयोग गर्न सक्थ्यो त्यति नै मानिस भाषामा पोख्त बन्दै जान्छन् । मानिसले जति ज्ञान र अनुभव बढाउँदै लैजान्छ र त्यसमा नै उनीहरूको शब्दभण्डार वृद्धि हुँदै जान्छ । शब्द, भाषा र प्रयोगलाई त्रिआयामिक रूपमा हेरिँदै आएको छ ।

यसरी, आफ्नो एक जीवन समय भरमा नयाँ नयाँ शब्दको आवश्यकता परिरहन्छ, उसले नयाँ शब्द सिक्किरहन्छ । सिक्ने क्रममा भाषाको क्षेत्रमा देखिने शब्दहरू पनि धेरै हुन्छन् । विद्वान वर्गमा पनि यो समस्या देखिन्छ । आवश्यक अभ्यास, लेखन, सिर्जना वृद्धि हुँदै जाने देखिन्छ (शर्मा, पौडेल, २०६७ : १९८) । शब्दको प्रयोग, शब्द, श्रृङ्खला, सन्दर्भअनुकूल शब्दको उपयोग आदिको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्न सक्नु नै शब्दको मूलकार्य हो ।

शब्दले गर्ने कार्य धेरै छन् । जसलाई रचनाकारको आधारमा संसारका भाषाहरूसँग जोडेर पनि हेर्न सकिन्छ । विशेषतः संरचना पक्षलाई हेर्ने, अर्थतत्त्वलाई खासै महत्त्व नदिने, भाषाको संरचनासँग महत्त्वपूर्ण भएर आउने, उपसर्ग, प्रकृति प्रत्ययको क्रमिक संयोजकसँग जोडिने, शब्द वाक्यसँग मेल हुँदा विभक्तिको योग अनिवार्य उपस्थित हुने र यसरी वाक्यले मात्रै भाषिक क्रिया सम्पन्न गर्न नसक्ने भएकोले शब्दको आवश्यकता महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । (भण्डारी, २०७२ : १५) यसअन्तर्गत स्वतन्त्र रूपमा शब्दहरू रहने भएकाले भाषासँग जोडिएर आएका हुन्छन् । शब्द निर्माण हुने रूपमा प्रकृति र प्रत्ययसँग शब्द गाँसिएर आएको हुन्छ ।

२.४.१ नेपाली भाषा

भाषा त्यस्तो साधन हो जसका माध्यमद्वारा मानिसले आफ्नो विचार अर्कोसँग साटासाट गर्न सक्छ । त्यसैले मानिसको सबैभन्दा नजिकको वस्तु भाषा हो । समाजको गतिशीलता र उन्नतिमा भाषाको प्रमुख स्थान रहेको हुन्छ । राष्ट्रिय आवश्यकताको सम्बोधन गर्न र समस्याको मार्ग प्रशस्त गर्न पनि भाषाले आद्वितीय भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

नेपाली भाषा संवैधानिक मान्यता प्राप्त राष्ट्रभाषा हो । बहुसङ्ख्यक नेपालीहरू यसै भाषाका माध्यमबाट विचार साटासाट गर्छन् । बहुभाषी मुलुक नेपालमा यस भाषाले सबै नेपालीलाई एकै सूत्रमा बाँध्ने काम गरेको छ । यो अधिकतम नेपालीहरूको मातृभाषा पनि हो । यसको व्यापकता नेपालमा मात्र सीमित नभएर नेपाल बाहिर दार्जिलिङ, आसाम सिक्किम, भुटान र बर्मा लगायतका ठाउँसम्म फैलिएको छ ।

नेपालमा संसारका विभिन्न भाषा परिवारमध्ये ४ परिवारका भाषा बोलिन्छन् । नेपालमा बोलिने चार भाषा परिवारअन्तर्गत (१) भारोपेली भाषा परिवार (२) भोट बर्मेली भाषा परिवार (३) आग्नेली भाषा परिवार (४) द्रविड भाषा परिवार पर्दछन् । वि.सं. २०५८ को जनगणना अनुसार उक्त चार परिवारका १२३ भाषाहरू नेपालमा बोलिँदै आएका छन् । ती मध्ये भारोपेली भाषा परिवारका भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या ७९.१ प्रतिशत र सङ्ख्या १७.४ प्रतिशत रहेको छ (अधिकारी, २०६३ : ८२) ।

नेपालमा भारोपेली र भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरूको सङ्ख्या धेरै छ । भारोपेली संसारकै सबैभन्दा ठूलो भाषा परिवार हो । नेपालमा भाषाको सङ्ख्याका दृष्टिले भोटबर्मेली परिवारको सर्वोच्च स्थान छ भने वक्ताको सङ्ख्याको दृष्टिले भारोपेली परिवारको सर्वोच्च स्थान छ (अधिकारी, २०६२ : ८२) । नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषाहरूमा नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू अवधी, हिन्दी, उर्दु, दनुवार, राजवंशी, मारवाडी, कुमाल, दरै बोटे माभी आदि पर्दछन् । भारोपेली परिवारभित्र संसारका समृद्ध भाषाहरू पर्दछन् । अङ्ग्रेजी, संस्कृत, रसियन, फ्रेन्च, रूसी, जर्मन, ल्याटिन र ग्रीकजस्ता प्रसिद्ध र साहित्यिक दृष्टिले सम्पन्न भाषाहरू यसै परिवारका हुन् । सभ्यता र सांस्कृतिक दृष्टिले पनि यस परिवारका भाषाहरू अग्रपङ्क्तिमा छन् । अतः तुलनात्मक रूपमा यो भाषा परिवार सम्पन्न तथा समृद्ध मानिन्छ ।

भोटबर्मेली नेपालको दोस्रो ठूलो भाषा परिवार हो । नेपालमा यस परिवारका भाषा बोल्नेहरू १८.४ प्रतिशत छन् । यस परिवारका भाषाहरूमा तामाङ, नेवारी, मगर, राई, गुरुङ, थकाली, चेपाङ्ग, जिरेल, थामि, पहरी, शेर्पा, लिम्बु, धिमाल, मेचे र लेप्चालगायतका पर्दछन् ।

अन्य दुई परिवारमध्ये द्रविड परिवार भाँगाङ/धाँगाङ र किसान तथा आग्नेली भाषा परिवार अन्तर्गत सतार/सन्थाल र खडिया गरी २/२ वटा भाषा नेपालमा बोलिन्छन् (अधिकारी, २०६२ : ८२) ।

नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये नेपाली भाषाका वक्ताहरू सबैजसो क्षेत्र र जिल्लामा फैलिएका छन् । अन्य भाषाहरूले पनि आफ्नो मातृभाषा भन्दा बाहिरी समाजसँग सम्पर्क गर्दा नेपाली भाषालाई माध्यम बनाउने गर्छन् र वर्तमान समयमा नेपाली भाषाले आफ्नो दरिलो प्रभाव जमाइसकेको छ । नेपाली भाषा व्यापक क्षेत्रमा फैलिँदै जाने क्रममा यसका

विभिन्न क्षेत्रीय भेद/भाषिका समेत विकसित भइसकेका छन् । राष्ट्रभाषाका रूपमा मान्यताप्राप्त नेपाली भाषा साथमा सम्पर्कको भाषाको रूपमा स्थायित्व छ । संवैधानिक मान्यता प्राप्त गर्नु, शिक्षा, सञ्चार र प्रकाशनको माध्यमको रूपमा प्रमुखताका साथ प्रयोग हुनु, पठनपाठनको प्रमुख माध्यम हुनु, प्रशस्त मात्रामा साहित्यमा कृति छापिनु, भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा स-समान उल्लेख हुनु, अमेरिका र बेलायत जस्ता देशहरूमा नेपाली भाषाका विषयमा गहन अध्ययन तथा अनुसन्धान हुनु, अन्तराष्ट्रिय विश्वविद्यालयमा पठनपाठन हुनु, अन्तराष्ट्रिय सञ्चार माध्यमबाट समेत कार्यक्रम प्रशारण गरिनुले नेपाली भाषाले राष्ट्रदेखि अन्तराष्ट्रिय स्तरसम्म व्यापक प्रभाव जमाउँदै गएको स्पष्ट हुन्छ ।

२.४.२ नेपाली भाषाको शब्दभण्डार

स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुने भाषाको सानो तर अर्थपूर्ण एकाइलाई शब्द भनिन्छ । नेपाली भाषामा विशेषत दुई प्रकारका शब्द मानिने ध्वन्यात्मक र वर्णात्मक यसमा पनि सार्थक र निरर्थक शब्दको रूप देखिन्छ । व्याकरणमा सार्थक शब्दको मात्र विचार हुन्छ । सार्थक शब्द वर्णका समूहबाट बनेको पाइन्छ । यसरी शब्दको विकास र विस्तारलाई हेर्दा कुनै ध्वनिको माध्यमबाट त कुनै प्रयोग गरिएको क्रममा भाषामा वृद्धि भइरहेको देखिन्छ ।

शब्द भाषाको स्वतन्त्र एकाइ हो भने भाषामा भएका शब्दहरूको समष्टिगत रूप शब्दभण्डार हो । शब्दभण्डारलाई शब्द ढुकुटी पनि भनिन्छ । नेपाली भाषाको शब्दभण्डार भनेको पनि नेपाली भाषामा भएका सम्पूर्ण शब्दहरूको भण्डार हो । शब्दभण्डारलाई भाषाको वैभव मान्न सकिन्छ । यो शब्दहरू नेपाली भाषाका शब्दकोषमा पनि सङ्गृहित छन् । यद्यपि कतिपय वास्तविक शब्दहरू शब्दकोषमा पर्न छुटेका तर नेपाली जनजिब्रोमा प्रचलित शब्दहरू सहितको समष्टिलाई नेपाली भाषाको शब्दभण्डार भनिन्छ (भण्डारी, २०६० : ४६) ।

समाज र भाषा हुनै परिवर्तनशील हुन्छन् । विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै समाजको परिवर्तन हुन्छ भने समाज परिवर्तन सँगसँगै भाषामा पनि परिवर्तन र वृद्धि हुनु आवश्यक हुन्छ । परिवर्तनको शाश्वत सत्यलाई स्विकार्दै नेपाली भाषाले पनि वर्तमान विश्वमा भएका ज्ञान-विज्ञानका उच्चतम प्राप्तिलाई व्यक्त गर्ने सामर्थ्य आर्जन गर्नु आवश्यक छ (पराजुली २०५४ : ९२) । यसका लागि भाषाको आधुनिकीकरण हुनु आवश्यक छ । आधुनिक

समाजका विविधता एवम् जटिलतालाई सम्बोधन गर्ने भाषालाई सक्षम बनाउने प्रयोग नै वास्तवमा भाषाको आधुनिकीकरण हो । भाषा सदैव प्रयोक्ताको वैचारिक र बौद्धिक स्तर अनुरूप हुनुपर्छ । यी सम्पूर्ण पक्षहरूलाई आत्मासात् गर्दै पारस्परिक सद्भाव र एकता बढाउन अनि साभा शक्तिलाई दरिलो एवम् भरिलो पार्नु नेपाली भाषाको वास्तविक उपयोग हो ।

नेपाली भाषाको प्रमुख स्रोत संस्कृत भाषा हो । संस्कृतबाट अनगिन्ती शब्दहरू लिएर नेपाली भाषाको शब्दभण्डार सुसम्पन्न बनेको छ । संस्कृतबाहेक विभिन्न राष्ट्रिय भाषा तथा विदेशी भाषाबाट आएका शब्दहरूले पनि नेपाली शब्दभण्डार भरिएको छ । त्यतिमात्र नभएर शिक्षा, सञ्चार र विज्ञान प्रविधिको विकास सँगसँगै नयाँ खालका शब्दहरू पनि नेपाली भाषाको शब्दभण्डारमा थपिँदै गएका छन् । भाषामा कतिपय पुराना शब्दहरू हराउँदै जाने र तिनबाट नयाँ-नयाँ शब्द निर्माण हुँदै जाने प्रक्रिया चलिरहन्छ । समयको विकासका क्रममा कतिपय नयाँ शब्दहरूको उत्पादन हुँदै जान्छ भने कतिपय आगन्तुक शब्दबाट पनि शब्दभण्डारको वृद्धि हुँदै जान्छ । नेपाली भाषाको शब्दभण्डार दिनानुदिन बढ्दो क्रममा छ ।

२.५ नेपाली भाषाको शब्दभण्डारको वर्गीकरण

भाषिक रूपमा आएका वा प्रयोग हुँदै आएका शब्दहरूलाई शब्दभण्डारको वर्गीकरण भनिन्छ । शब्दको वर्गीकरण गर्ने आधार धेरै छन् । व्युत्पन्न, स्रोत र कार्यका आधारमा शब्दलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । व्युत्पन्नका आधारमा मूल र व्युत्पन्न स्रोत र कार्यको आधारमा तत्सम् र तत्भव आगन्तुक त्यसैगरी अर्थ कार्यका आधारमा क्रमशः कोशीय, क्रियायोगी, संयोजक, नामयोगी निपात गरी विभाजन गरिएको छ बराल, (२०७२ : ८) । शब्दका मूल आधारलाई वाक्यमा कुन-कुन रूपमा प्रयोग भएको छ भनी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

२.५.१ शब्द वर्गीकरणका आधारहरू

(क) स्रोतका आधारमा

- तत्सम शब्द

संस्कृत भाषाबाट जस्ताको त्यस्तै नेपाली भाषामा भित्रिएका शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ । जस्तै : अतः आकाश, ईश्वर, निर्णय, वृद्धि

- तद्भव शब्द

संस्कृत भाषाबाट परिमार्जन भएर नेपाली भाषाको चलनचल्तिमा आएका शब्दलाई तद्भव शब्द भनिन्छ । जस्तै: अश्रु-आँसु, दुग्ध-दुध, अग्नि-आगो

- आगन्तुक शब्द

संस्कृत बाहेक विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय भाषाबाट नेपालीमा आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ । नेपालभित्रका अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका शब्दहरूलाई स्वदेशी आगन्तुक शब्द र नेपाल भन्दा बाहिरका भाषाबाट आएका शब्दलाई विदेशी आगन्तुक शब्द भनिन्छ । जस्तै,

- * स्वदेशी आगन्तुक शब्द

- मैथिली - गाछी, पैनी, गम्छा
- तामाङ - डम्फु, सेयो, मैच्याङ
- मगर - जाँड, मादी, आँसी
- लिम्बु - याक्सी, धाङ्, मुन्धुम
- गुरुङ - राडी, खुर्पा, घुम, थुन्से
- नेवारी - बुँडगल, डकमी, सिकमी, टुकी

- * विदेशी आगन्तुक शब्द

- अङ्ग्रेजी - कलेज, मोटर, लाइट, व्याग
- अरबी - अदालत, छावा, खराब, मतलब
- उर्दु - जायज, इन्साफ, फाँसी, अदालत
- जापानी - होन्डा, जुडो, यामाहा
- हिन्दी - हालत, जोडा, सवाल, लड्की
- फारसी - पहलवान, अन्दाज, सरकार, जासुस

(ख) व्युत्पत्तिका आधारमा

शब्दको बनोट हेर्दा भाषामा केही शब्दहरू धातु वा शब्दमा उपसर्ग वा प्रत्यय लागेर तथा शब्द नै दोहोरिएर निर्माण गरिएका हुन्छन् भने कुनैको व्युत्पत्ति नै हुँदैन र कुनै आफैँ

बनेका हुन्छन् । यसरी आफैँ बनेका वा निर्माण गरिएका आधारमा शब्द मूल र व्युत्पन्न गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- मूल शब्द

बनोट नभएको रूपलाई मूल शब्द भनिन्छ । यो स्वतः निर्मित शब्दको रूपमा आउने गर्दछ । नेपालीमा उपसर्ग तथा प्रत्यय नलागेका, समास र द्वित्व नभएका शब्दहरू मूल शब्द हुन्, जस्तै घर, भ्याल, भन, फल, त्यो, यो आदि ।

- व्युत्पन्न शब्द

अर्थयुक्त वा बनोट, संरचना भएको शब्दलाई व्युत्पन्न शब्द भनिन्छ । व्युत्पन्न शब्दलाई टुक्र्याउन सकिन्छ । जस्तै: पढाइ, भक्तिको, सप्तरङ्गी, मायालु, साँटासाट, मामाघर

(ग) अर्थका आधारमा

एउटै तहका भाषिक एकाइमा पाइने विभिन्न किसिमको सम्बन्धलाई अर्थको स्थानमा हेरिन्छ । यसको सम्बन्धलाई विशेषतः शब्द र वाक्यका तहमा हेरिन्छ । नेपाली शब्दलाई अर्थगत सिलसिलामा व्याकरणात्मक र कोशीय अर्थ गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

- कोशीय अर्थ

भाषाको शब्द तहमा निहित अर्थलाई कोशीय अर्थ भनिन्छ । कुनै वस्तु, प्राणी, पदार्थ, भाव, सङ्ख्या समय, विशेषता कार्य आदि बुझाउने शब्दको अर्थलाई कोशीय रूपमा लिइन्छ (भुसाल : २०७१ : २७७) ।

कोशीय अर्थलाई भाषिक व्यवहारसँगै हेरिन्छ । कुनैपनि वस्तु देख्दा त्यसलाई बुझाउने सङ्केत सुन्दा त्यसले जनाउने वस्तुको स्थानमा राखिन्छ । कोशीय अर्थलाई नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगीको रूपमा हेरिन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

– नाम : कुनै वस्तु पदार्थ तथा तिनिहरूमा हुने गुण वा भाव बुझाउने शब्दलाई नाम भनिन्छ । नामलाई परम्परागत आधारमा व्यक्ति, जाति, समूह, द्रव्य, भाववाचक गरी

पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ भने अन्य आधारमा मूर्त र अमूर्त, मानवीय र अमानवीय, गणनीय र अगणनीय, सजिव र निर्जिव गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

- विशेषण : नामको गुण, दोष, सङ्ख्या आदि विशेषता बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । नाममा जोडिने कुन, कस्तो, कति, कत्रो, जस्ता प्रश्नको आधारमा विशेषण आउँछ । जस्तै: अग्लो मानिस आयो । - कस्तो ?
- क्रिया : काल, भाव आदि जनाउने वाक्यको समापन गर्ने, बनोटलाई हेर्ने, कार्य र अर्थको भावअनुसार सामान्य आज्ञा, इच्छा, सम्भावना, सङ्केत जस्ता क्षेत्रमा जोडिने शब्दरूपलाई क्रिया भनिन्छ । क्रियालाई विभिन्न आधारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जसमा वाक्यको समापक, बनोट, कर्म, व्यवस्था र अर्थको प्रधानता गरी चार आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ ।
- क्रियायोगी : क्रियाको विशेषता तथा परिवेश जनाउने शब्दलाई क्रियायोगी भनिन्छ । यसले परिमाण विशेषण, काल, स्थान, आदिलाई बुझाउँछ, जस्तै:
  - हरि जुरुक्क उठ्यो ।
  - विरुवा छिट्टै बढ्यो ।

● व्याकरणात्मक अर्थ

व्याकरण वा वाक्यात्मक संरचनाबाट प्रस्तुत हुने अर्थलाई व्याकरणात्मक अर्थ भनिन्छ । नियम श्रृङ्खलालाई जोड दिँदै वाक्यात्मक शब्दको संरचना हेर्ने कार्य व्याकरणात्मक अर्थले दिन्छ । यसअन्तर्गत सर्वनाम, विस्मयादिवोधक, संयोजक, नामयोगी, निपात पर्दछन् । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- सर्वनाम : नाम तथा वाक्यको सट्टामा प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । म, त, ऊ, त्यो, यो, तपाईं, उहाँ, जो, को आँफू सर्वनाम हुन् । सर्वनामको प्रयोग निम्नानुसार हुन्छ ।
  - नामको सट्टा :
जनकलाई भोक लाग्यो । त्यसैले ऊ खाना खान गयो ।
  - नामपद समूहको सट्टा :
उसले राम्रा साथीहरू बनायो र तिनिहरू निकै सहयोगी छन् ।
  - वाक्यको सट्टा :

अलिच्छ राम परीक्षामा उत्तीर्ण भयो । यो राम्रो कुरा हो ।

– संयोजक : दुई वा दुईभन्दा बढी शब्द पदावली तथा उपवाक्यलाई जोड्ने अव्यय शब्दलाई संयोजक भनिन्छ । संयोजकको मुख्य कार्य भनेको शब्द तथा पदावली र उपवाक्यलाई जोड्नु हो, जस्तै :

- शब्दसँग जोडिदा : तिमी र म विद्यालय जाऔँ ।
- पदावलीसँग जोडिदा : तिम्रो स्वभाव अनि उसको स्वभाव एउटै छ ।
- उपवाक्यसँग जोडिदा : तिमी आऊ नत्र म तिमिसँग बोल्दिन ।

यसरी माथिका वाक्यमा आएका र, अनि, नत्र संयोजक हुन् ।

● विस्मयादिवोधक : विभिन्न अवस्थामा मानिसका मनमा उब्जने संवेगलाई जनाउन प्रयोग गरिने अव्यय शब्द विस्मयादिवोधक हुन् । संवेगअन्तर्गत आश्चर्य, खुशी, दुःख, घृणा आदि पर्दछन् । जस्तै :

आम्मै ! कति ठूलो मानिस ।

अरे ! तँ आइस् ।

छि ! कस्तो फोहोर ।

● नामयोगी : नाम, सर्वनाम, विशेषणका पछाडि प्रायः जोडिएर प्रयोग गरिने र शब्दहरूका विचमा सम्बन्ध गाँस्ने अव्यय शब्दलाई नामयोगी भनिन्छ । जस्तै:

दिनभरि घरमै सुत ।

रुखमुनि शीतल छ ।

खानासँगै औषधी खानुपर्छ ।

● निपात : आफ्नो खास अर्थ नहुने तर वाक्यमा विभिन्न धारणा, अनुभूति, अभिव्यक्ति दिई अर्थमा बल पुऱ्याउने अव्यय शब्दलाई निपात भनिन्छ, जस्तै :

ल हजुर त पोखरा नगएर नारायणगढ पो जानु भएछ ।

माथिको वाक्यमा ल, त, पो जस्ता शब्दहरू निपात हुन् ।

(घ) कार्यका आधारमा

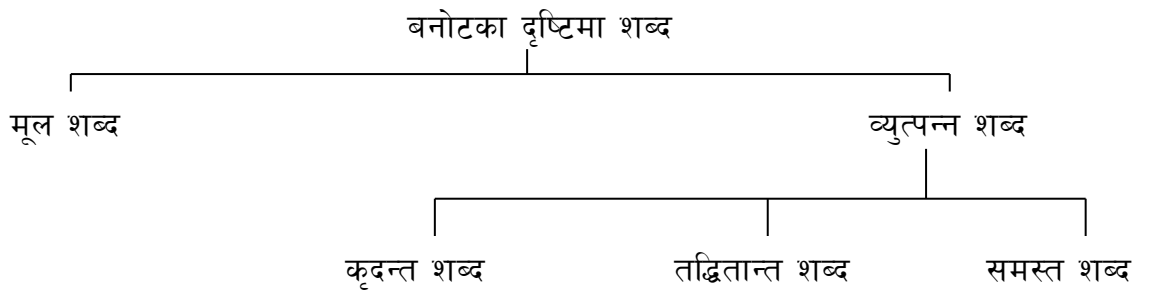
कार्य र अर्थका आधारमा शब्दहरू एकै भएर आउँदछन् । कार्यका आधारमा शब्दलाई नौ प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । ती हुन्: नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, निपात पर्दछन् ।

यसका अतिरिक्त विभिन्न विद्वानहरूले शब्दभण्डारलाई निम्न तरिकाले पनि वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

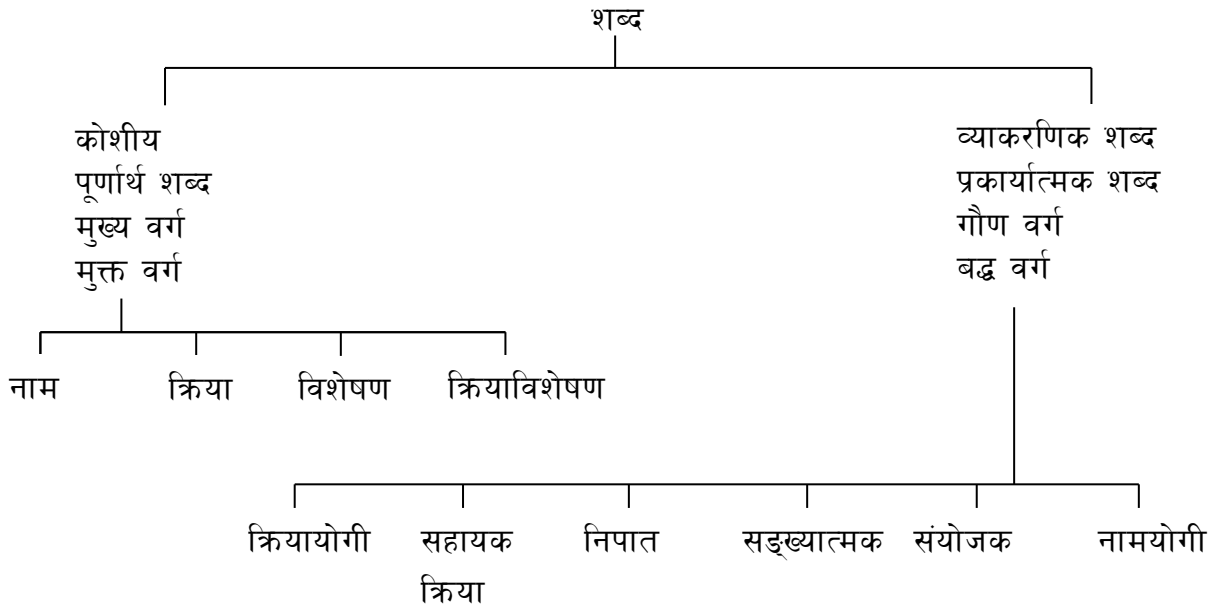
रस्तोगी र पाण्डेद्वयले शब्दवर्गीकरणका सात आधार उल्लेख गरेका छन् :

- (क) रचनाका आधारमा - मूल र यौगिक
- (ख) स्रोतका आधारमा - तत्सम, तद्भव, गृहित र देशज
- (ग) सक्रियता र निष्क्रियताका आधारमा - अभिव्यक्तिगत र अर्थग्रहणसम्बन्धी शब्दभण्डार
- (घ) प्रयोग विषयका आधारमा - पारिभाषिक, अर्धपारिभाषिक र सामान्य
- (ङ) प्रयोग क्षेत्रका आधारमा - एकक्षेत्रीय, सर्वक्षेत्रीय
- (च) प्रयोग सीमाका आधारमा - आधारभूत, माध्यमिक र उच्चतम
- (छ) अर्थका आधारमा - एकार्थी, समानार्थी, अनेकार्थी र विपरीतार्थी

त्यस्तै सोमनाथ सिग्देलले शब्दको निर्माण प्रक्रियाका आधारमा हेर्दा देखा पर्ने शब्द समष्टिलाई बनोटगत आधारमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् (भण्डारी, २०६० : ५४) ।

त्यस्तै चुडामणि बन्धुले 'नेपाली भाषाका कार्यमूलक शब्द' शीर्षकको अप्रकाशित लेख वि.सं. २०६० मा भाषिक व्याख्याका लागि कोशीय र कार्यमूलक शब्दकाबिच विभेद छुट्टाउने क्रममा आफ्नो वर्गीकरणलाई निम्न ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् (भण्डारी २०६० : ४९) ।

यसरी विभिन्न आधारमा शब्दको वर्गीकरण गरिए पनि यस अध्ययनको मुख्य सम्बन्ध प्रयोग सीमाको आधारसँग रहेको पाइन्छ । शब्दभण्डारलाई विभिन्न वर्ग तथा उपवर्गमा विभिन्न गरिएता पनि कार्य, बनोट र स्रोतका आधारमा गरिएको वर्गीकरणलाई बढी प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ ।

२.६ शब्दभण्डारको महत्त्व

शब्द भाषाको लघुत्तम एकाई र केन्द्रीय तत्त्व हो भने शब्दहरूको समूह शब्दभण्डार हो । व्याकरणिक दृष्टिले शब्द रूपभन्दा ठूलो पदावली भन्दा सानो महत्त्वपूर्ण भाषिक एकाई मानिन्छ । शब्दविना भाषिक कार्य सम्पन्न गर्न नसक्ने हुँदा शब्दलाई भाषाको आवश्यक तत्त्वको रूपमा लिने गरेको छ । कुनैपनि भाषाको शब्दभण्डार जीवनमा निरन्तर रूपमा सिकिने प्रक्रिया हो । यो असिमीत हुन्छ । मानिसको ज्ञान र अनुभव जे-जति वृद्धि हुँदै जान्छ त्यति नै त्यसमा विविधता र गहनता थपिदै जान्छ । भाषाशास्त्री चुडामणी बन्धुको शब्दसम्बन्धी धारणा यस प्रकारको रहेको पाइन्छ । शब्द लघुत्तम रूप हो । जसमा एक वा एकभन्दा बढी रूप हुन्छन् । अर्थात् शब्दमा थोरैमा एउटा मुक्त रूप हुनैपर्छ (२०५९ : ३९) ।

शब्द भाषाको सम्पत्ति हो । भाषा विज्ञानमा पनि शब्दलाई निकै महत्त्वका साथ चर्चा गर्ने गरिन्छ । कुनैपनि भाषालाई स्तरीय र सशक्त बनाउन शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । नेपाली भाषाको गुणात्मक वृद्धि गर्न र भाषालाई समृद्ध बनाउन शब्दभण्डारको ठोस योगदान रहेको हुन्छ । जुन भाषामा जति बढी शब्दभण्डार पाइन्छ, र शब्दभण्डारको अध्ययन हुन्छ । त्यो भाषा नै बढी समृद्ध मानिन्छ । व्यक्तिमा जति धेरै शब्दभण्डार हुन्छ त्यति नै प्रभावकारी विचारहरू व्यक्त गर्ने सामर्थ्य रहन्छ । अतः विद्यालयस्तरीय बालबालिकाहरूलाई नवीनतम ज्ञान र प्रभावशाली विचारले सुसज्जित तुल्याउन शब्दभण्डारलाई नै सरल र प्रभावकारी माध्यम बनाउन सकिन्छ । शब्दभण्डारले भाषिक सङ्केत समाधान गरी भाषिक दक्षता हासिल गर्न सक्षम बनाउने भएकोले भाषामा यसको अत्यन्त महत्त्व रहेको हुन्छ । बोध, अभिव्यक्ति र विचार विनिमयको लागि पर्याप्त शब्दभण्डारको ज्ञान हुनुपर्छ । नेपाली भाषाका शब्दहरूलाई स्रोत, व्युत्पन्न, रचना, कार्य, अर्थ, परम्परागत, रूपात्मका, संरचनात्मक, कोशीय, खुल्ला, बन्द र व्याकरणिक आदि विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकलाई स्तरीय बनाउन शब्दभण्डारको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा हचुवाको भरमा शब्दहरू प्रयोग गरियो भने भाषिक सीप विकासमा नकारात्मक असर पर्नसक्छ । जसले गर्दा भाषा पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा शब्दहरूको छनोट र स्तरण गरिएको भाषा पाठ्यपुस्तकले नै समसामयिक आवश्यकता पूरा गर्न सक्छ ।

वास्तवमा शब्दभण्डार पाठ्यपुस्तकको मुटु हो । शब्दभण्डारकै आपसी संयोजन र सङ्गतिबाट भाषा तयार हुन्छ, र त्यही भाषाका माध्यमबाट बालबालिकालाई शिक्षित तुल्याइन्छ । अतः समग्रमा के भन्न सकिन्छ भने विचार विनिमयको एक मात्र सशक्त र प्रभावकारी माध्यम भाषा हो । भाषाको संरचना शब्दभण्डारको आडमा हुन्छ । त्यसैले कुनैपनि भाषालाई सम्पन्न र सबल बनाउने श्रेय त्यस भाषाको शब्दभण्डारलाई दिइन्छ ।

२.७ शब्दभण्डार शिक्षणका क्रियाकलाप

शब्दार्थ शिक्षणको मुख्य अभिप्राय भनेको विद्यार्थीहरूलाई आधारभूत शब्दावलीमा आत्मनिर्भर गराई शब्दका प्रशस्त विकल्पहरूको छनोट गरी खास सन्दर्भमा आवश्यक शब्द प्रयोग गर्ने क्षमताको विकास गर्नु हो । यसका लागि शिक्षणीय शब्दको प्रकृति अनुसार विभिन्न विधिहरू अपनाएर शब्दार्थ शिक्षण गर्नुपर्दछ । एउटै शब्द सिकाउँदा पनि एकभन्दा

बढी शिक्षण तरिकाहरूको उपयोग गरेर सिकाउनु राम्रो हुन्छ । भिन्नभिन्न प्रकृतिका शब्दहरूलाई तिनको प्रकृतिअनुसार भिन्न भिन्न तरिका अपनाउँदा शिक्षणमा अभ्र प्रभावकारिता आउँछ र त्यसैलाई प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण गर्न विभिन्न विधिहरू अपनाउन सकिन्छ । शब्दार्थ शिक्षण विधिहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

१ पर्यायवाची शब्द दिने

शब्दार्थ शिक्षण गर्दा सर्वप्रथम विद्यार्थीहरूलाई एक शब्दको पर्यायवाची खालको शब्द दिनुपर्दछ । यस्ता शब्दहरू विद्यार्थीले पहिले सुनेका शब्दहरू हुन आवश्यक हुन्छ । यसरी पर्यायवाची शब्द दिँदा विद्यार्थीहरू आफ्नो पूर्व अनुभवलाई नयाँ शब्दसँग जोड्न सक्षम हुन्छन् । यस्तो सम्भव नभएमा शिक्षण गर्दा शब्दको अर्थ नै खुलस्त नहुने खालको शब्द दिन उपयुक्त हुँदैन । पर्यायवाची शब्दभण्डार केही मात्रामा विकास भइसकेका विद्यार्थी लागि उनीहरूले जानेका शब्दहरूलाई उपयोगी गरी नयाँ शब्द सिकाउने क्रममा यस विकासको तरिका उपयोगी हुन सक्दछ ।

२. शब्दको अर्थ दिने

कक्षामा सिकाउने शब्दको अर्थ र आशय शब्दार्थ शिक्षणका क्रममा बताउनुपर्दछ । यसरी सिकाउँदा शिक्षकले विशेष गरेर के कुरामा ध्यान दिनुपर्छ भने अर्थका लागि प्रयोग गरिने शब्दार्थ शब्दभण्डार कठिन हुनुहुँदैन । यसरी सिकाउँदा शिक्षकले शिक्षणीय शब्द कुन पदवर्गको हो सोही अनुरूपको पदवर्ग वा उपवर्गमा त्यसको अर्थ दिने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । यो विधि अपनाउँदा शिक्षणीय शब्दभन्दा जटिल नुहने गरी शब्दवर्गीय भिन्नता नुहने गरी विद्यार्थीले जानेकै शब्दको उपयोग गरेर आशय वा अर्थ बताउन शिक्षक सजग रहनुपर्दछ ।

३. परिभाषा दिने

कक्षामा विद्यार्थीहरूलाई शब्दार्थ शिक्षण गर्दा सर्वप्रथम शब्दको राम्रोसँग परिभाषा दिनुपर्दछ । यसरी शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूले राम्रोसँग बुझ्न सक्दछन् । सामान्यतया शाब्दिक तथा व्युत्पादक अर्थमात्र दिएर तिनको अर्थ स्पष्ट गर्न नसकिने हुन्छ । यस्ता शब्दहरूलाई पारिभाषिक वा प्राविधिक शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्द अर्थका लागि उपयोग नगरी एक निश्चित विषयक्षेत्रका लागि विशिष्ट अर्थका लागि प्रचलित हुन्छन् । पारिभाषिकरण विधिद्वारा

शब्दार्थ शिक्षण गर्दा प्रयोगको विषयक्षेत्रलाई ध्यान दिएर परिभाषा दिनु आवश्यक हुन्छ र सँगसँगै प्रासङ्गिक प्रयोग उदाहरणद्वारा प्रष्ट्याउनु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ ।

४. विपरीतार्थी शब्द दिने

शब्दार्थ शिक्षण गर्दा कतिपय शब्दहरूको विपरीतार्थी शब्द दिएर शिक्षण गर्नु आवश्यक हुन्छ । यसरी विपरीतार्थी शब्द सबै ठाउँमा साट्नु आवश्यक हुँदैन । विपरीत अर्थ दिन सक्ने शब्दका लागि यो विधि उपयुक्त हुँदैन । यसको प्रयोग गर्दा शिक्षकले उपयुक्तता र सहजताको ख्याल गर्नुपर्दछ ।

५. अनेकार्थी शब्द दिने

एउटै शब्दले विभिन्न सन्दर्भमा विभिन्न अर्थ दिन सक्ने स्थिति रहन्छ । एउटै शब्दले विभिन्न अर्थ दिन सक्ने स्थिति भएको हुँदा यसलाई शब्दार्थ शिक्षणमा उपयोग गर्न सकिन्छ । यस्ता शब्दको अर्थ शिक्षण गर्दा शब्दले दिने भिन्नभिन्न अर्थ अनुसारका अलगअलग शब्दको अर्थका बारेमा विद्यार्थीलाई स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

६. वस्तु प्रत्यक्षीकरण

कक्षामा शब्दार्थ शिक्षण गर्दा चित्र, वस्तु वा प्रतिमूर्ति पनि उयोग गर्न सकिन्छ । यसरी शब्दार्थ शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूका अनुभव सेरोफेरो भित्र नपरेको चित्रहरूलाई सम्भव भएसम्म त्यसका नमुनाहरू ल्याएर देखाई शब्दार्थ शिक्षण गर्दा राम्रो मानिन्छ । यसरी सिकाउँदा विद्यार्थीहरूले चाँडै नै बुझ्दछन् र धेरै लामो समयसम्म सम्झिरहन्छन् । यसरी शिक्षण गर्दा बढी खर्चिलो हुन्छ । त्यसैले अज्ञात र अप्राप्त वस्तुसँग सम्बन्धित शब्दार्थ शिक्षण गर्दा चित्र देखाएर शिक्षण गर्नुपर्दछ । यस्ता कुराहरू शिक्षकका लागि पनि अज्ञात भएमा स्रोत व्यक्ति खोजेर चित्र तयार गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

७. शब्दको व्युत्पत्ति/निर्माण प्रक्रिया देखाउने

यसमा आवश्यकता अनुसार शब्दको परिचयका क्रममा त्यस शब्दको व्युत्पत्ति जानकारी गराउनुपर्दछ र अभ्यास पनि गराउँदै जानुपर्दछ । कुनैपनि शब्दको व्युत्पत्तिको अभ्यास गराउँदा त्यस शब्दको स्रोत, वर्ग, प्रकृति, समास, विग्रह, अनुकरणात्मक वा प्राविधिक शब्दहरूको अभ्यास गराउन सकिन्छ । यसरी शब्दहरूको सबै कुराहरूको अभ्यास

गराइसकेपछि ती सम्पूर्ण शब्दको अर्थ खुलस्त गरिदिनुपर्दछ । व्युत्पन्न शब्दको अर्थ बताउँदा सुरुमा आधारपदको अर्थ स्पष्ट पानुपर्दछ र त्यसपछि मात्र त्यससँग सम्बन्धित अन्य शब्द प्रत्यय लागेको संयुक्त रूपमा साङ्केतिक शब्दको अर्थबोध गराउनुपर्दछ ।

८. प्रयोग व्याख्या गर्ने

कुनैपनि शब्द प्रयोग गर्दा त्यसको परिभाषा दिएरमात्र स्पष्ट भएन त्यसको प्रयोगगत अर्थभेदकताका आधारमा उदाहरण दिएर त्यसलाई स्पष्ट पार्न सकिन्छ । कतिपय शब्दहरूले प्रायः सामान्य अर्थमात्र नबुझाई कतिपय अवस्थामा लाक्षणिक अर्थ पनि बुझाउँछन् । लाक्षणिक प्रकृतिका शब्दहरूको सामान्य अर्थ जाने पनि प्रयोक्ताले उक्त शब्दले व्यक्त गर्न खोजेको मूल आशय बुझ्न शिक्षार्थीहरूलाई नयाँ तरिकाको आवश्यकता पर्दछ । मूलतः साहित्यिक अभिव्यक्तिमा उक्त किसिमका विशिष्ट प्रयोगहरू बढी मात्रामा देखिएपनि सामान्य बोलचाल वा प्रयोगमा पनि तिनको उपयोग भेटाइन्छ । विशिष्ट प्रयोगका रूपमा प्रयुक्त शब्दहरूको अर्थ स्पष्ट पार्न तिनका प्रयोगको व्याख्या गर्नुपर्दछ ।

९. आङ्गिक प्रदर्शन

कुनैपनि विषयवस्तुलाई स्पष्ट पार्नका लागि विभिन्न तरिकाले क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया आङ्गिक प्रदर्शन हो । यसमा विभिन्न हाउभाउ प्रदर्शन गरी शिक्षण गर्ने परिन्छ । यसरी शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरूले छिट्टै बुझ्दछन् र शिक्षण प्रभावकारी हुन पुग्दछ । नेपाली भाषाका अनुकरणात्मक शब्दहरू सिकाउन यो विधि ज्यादै उपयोगी मानिन्छ । यो विधि शिक्षणमा विविधता ल्याउन र शिक्षणलाई रुचिकर बनाउन समेत महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

२.८ शब्दभण्डार र भाषा पाठ्यपुस्तकबिच सम्बन्ध

कुनैपनि भाषामा भाषा पाठ्यपुस्तकको निर्माण त्यस भाषाको अध्ययन गर्नेहरूलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ जस्ता भाषिक सीपहरूमा दक्ष बनाउने उद्देश्यले गरिएको हुन्छ (अधिकारी, २०५३ : २००) । भाषा पाठ्यपुस्तक र भाषेतर पाठ्यपुस्तकमा हुने मुख्य भिन्नता भनेकै सीप सिकाउनका लागि रहने विषयवस्तुको विविधता हो । भाषिक सीपको विकास गर्ने प्रमुख माध्यम चाँही शब्दभण्डार हो । त्यसैले भाषा पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डारको विशिष्ट र महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । शब्दभण्डार बिना भाषा पाठ्यपुस्तकको कुनै अस्तित्व रहन सक्दैन भने उपयुक्त छनोट र स्तरणबिना भाषा

पाठ्यपुस्तकमा प्रमुख शब्दभण्डारको आफ्नो औचित्यलाई साकार रूप दिन सक्दैन । अतः भाषा पाठ्यपुस्तक र शब्दभण्डार बीच अन्यान्योश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त शब्दभण्डार विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमि, स्तर आवश्यकता अनुरूप हुनुपर्ने कुरा निर्विवाद छ । भाषिक बोध र अभिव्यक्तिगत क्षमता विकासका लागि शब्दभण्डार क्षमताको समुचित प्रवर्द्धन र संयोजन आवश्यक सर्त पनि हो । तर शब्दभण्डार क्षमता विकास गर्नुछ, भन्दैमा विद्यार्थीको क्षमताभन्दा बाहिरका तथा उनीहरूको प्रयोग कौशलसँग असान्दर्भिक बनाएर जबर्जस्ती थोपर्न खोज्नुलाई कदापि उचित मान्न सकिदैन (शर्मा, पौडेल, २०६०-३६०) । भाषा पाठ्यपुस्तकको प्रमुख लक्ष्य भाषिक सीपको विकास हो भने भाषिक सीपको प्रमुख माध्यम शब्दभण्डार हो । शब्दभण्डारबाट नै भाषा पाठ्यपुस्तकको रचना भएको हुन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डार आवृत्ति र तिनको प्रयोग अभ्यासको समुचित व्यवस्था मिलाइएको छैन भने त्यस्तो भाषा पाठ्यपुस्तकले विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको विकासमा खासै सहयोग पुऱ्याउन सक्दैन । सुरुमा आधारभूत शब्द र क्रमशः नजानिदो ढङ्गले सरलदेखि जटिलताको क्रममा अन्य प्राविधिक, अनुकरणात्मक, श्रुतिसमभिन्नार्थी, विपरीतार्थी, पर्यायवाची, अनेकार्थी, सङ्क्षिप्त आदि शब्द आवश्यकता बमोजिम प्रवेश गराउँदै जाने तरिका अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ (शर्मा तथा पौडेल, २०६० : ३६०) ।

भाषा पाठ्यपुस्तकले पढाइको वातावरण समेत निर्माण गर्छ । अतः पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डारको उचित प्रयोग भएन भने त्यस्तो वातावरण नबन्न सक्छ । बिचैमा पढाइ छोड्ने, पढाइप्रति निराश हुने, पढाइमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल नगर्ने जस्ता विद्यार्थीहरूका समस्या पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट शब्दभण्डार पनि कारण बनेको हुनसक्छ । अतः भाषा पाठ्यपुस्तकमा शब्दभण्डारको प्रयोग अत्यन्त सचेतताकासाथ गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

शब्दभण्डार भाषा पाठ्यपुस्तकको स्तरयुक्तता र उपयुक्तताको पहिचान गराउने एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो (शर्मा तथा पौडेल, २०६० : ३६०) । भाषा पाठ्यपुस्तकको प्रयोजन बालबालिकामा उनीहरूको स्तर, क्षमता र आवश्यकता अनुसार विविध क्षेत्रमा प्रयोग हुने विभिन्न प्रकृतिमा शब्द, पदावली तथा वाक्यको ज्ञान, प्रयोग र अभ्यास गराउने रहेको हुन्छ । यस आधारमा भाषा पाठ्यपुस्तक र शब्दभण्डारको सम्बन्ध अत्यन्तै नजिकको देखिन्छ । यिनै विभिन्न तथ्यहरूका आधारमा भाषा पाठ्यपुस्तक र शब्दभण्डार एकअर्काका परिपूरक हुन भन्न सकिन्छ ।

अध्याय तीन

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययनबाट तनहुँ जिल्लाका कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिल्याउने उद्देश्य राखिएको छ । पहिलो अध्यायमा गरिएको अध्ययन विधि अनुसार शोधकर्ताद्वारा तनहुँ जिल्ला भित्रका जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूबाट अध्ययनका लागि तथ्य सङ्कलन गरिएको छ, सो तथ्यहरूलाई साङ्ख्यिकीय आधारमा विश्लेषण गर्ने दृष्टिकोण राखी व्यवस्थित गरिएको छ । व्याख्या तथा विश्लेषणलाई पूर्णतः वस्तुगत रूप दिन प्रतिशत गणना, तालिकीकरण, मध्यमान, मानक विचलन जस्ता तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषण तरिकालाई अपनाइएको छ । यस शोध कार्यमा विश्लेषणका लागि अपनाइएको विभिन्न विधि तथा प्रविधिहरूले विस्तृत विवरणका साथै चलहरूको विश्लेषित स्वरूप निम्नानुसार देखाइएको छ :

प्रस्तुत शोधकार्य, तनहुँ जिल्लाको कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकसँग सम्बन्धित अनुसन्धानको उद्देश्यलाई केन्द्रविन्दु बनाई क्षेत्रीय अध्ययन विधिका आधारमा स्वयम् कार्यस्थलमा उपस्थित भएर जनसङ्ख्याको पहिचान, प्रतिनिधि नमुना छनौट, तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सामग्री निर्माण त्यसको पूर्व परीक्षण, सङ्कलित तथ्याङ्कहरूको व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण आदि विधिहरूको उपयोग गरिएको छ ।

३.२ जनसङ्ख्या तथा प्रतिनिधि नमुना

प्रस्तुत अनुसन्धानलाई छिटो र छरितो रूपमा पूर्णता दिने कुरालाई मध्यनजर राखी २०७५ सालमा कक्षा ६ मा अध्ययनरत तनहुँ जिल्लाका सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई छनोटमा पारी शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययनका लागि जनसङ्ख्याको रूपमा छनोट गरिएको छ ।

कुनैपनि अध्ययन विश्लेषणका लागि जनसङ्ख्याबाट प्रतिनिधि नमुना छनोट आवश्यक पर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यमा शैक्षिक सत्र २०७५ मा कक्षा ६ मा अध्ययनरत तनहुँ जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालय गरी चार/चार विद्यालयबाट ४०/४० जनाको

दरले ८० जना गुरुड मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई विद्यालयको प्रकृति र लैङ्गिकताका आधारमा प्रतिनिधि नमुनाका रूपमा लिइएको छ । उक्त विद्यालयमध्ये प्रत्येक विद्यालयबाट १०/१० जना गरी जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरू रहेका छन् । जसमध्ये ४० जना छात्र ४० जना छात्रा विद्यार्थीहरू रहेका छन् ।

३.३ सामग्री निर्माण

कुनैपनि अध्ययन कार्यका लागि प्रथमतः विषय अनुसार सामग्री जुटाउनु पर्ने हुन्छ । यस अध्ययनमा प्रयोग गरिने सामग्री निर्माण गर्ने क्रममा कक्षा पाँचको नेपाली किताबमा भएका शब्दहरू बाट प्रश्न तयार गरिएको छ । प्रश्नहरू पहिचानात्मक र उत्पादनात्मक गरी दुई किसिमका रहेका छन् । प्रश्ननिर्माण गर्दा बहुवैकल्पिक प्रश्न, जोडा मिलाउने प्रश्न, खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न, पर्यावाची शब्द दिने प्रश्न, विपरीत अर्थ दिने प्रश्न र वाक्यमा प्रयोग गर्ने प्रकृतिका प्रश्नहरू रहेका छन् । बहुवैकल्पिक प्रश्न १०, विपरीत अर्थ दिने प्रश्न १०, जोडा मिलाउने प्रश्न १०, खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न १०, वाक्यमा प्रयोग गर्ने प्रश्न १०, उस्तै अर्थ दिने प्रश्न १० शब्दार्थ मिलाएर लेख्ने प्रश्न १० गरी जम्मा ६० प्रश्नहरू निर्माण गरिएको छ ।

३.४ पूर्व परीक्षण र परिमार्जन

सामग्री निर्माण भइसकेपछि सर्वप्रथम विशेषज्ञहरूको राय, सल्लाह आवश्यक संशोधन र सम्पादन गरेर तनहुँ जिल्लाकै कक्षा ६ मा अध्ययनरत गुरुड मातृभाषी हुने १० जना विद्यार्थीहरू समावेश गरी प्रश्नको परीक्षण गरिएको छ । उक्त परीक्षणका परीक्षणीय सामग्रीमा कमजोरी नरहेको पाइएपछि उक्त सामग्रीलाई नै परीक्षणका निमित्त अन्तिम रूप दिइएको छ ।

३.५ सामग्री कार्यान्वयन

प्रस्तुत शोधकार्य अध्ययनका लागि सम्बन्धित विद्यालयमा गई प्र.अ. र सम्बन्धित विषय शिक्षकहरूसँग सम्पर्क गरी परीक्षणका लागि विद्यार्थीहरू उपलब्ध गराइदिनु हुन अनुरोध गरिएको थियो । लक्षित विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक सल्लाह सुझाव र निर्देशन दिई

शान्त वातावरण निर्माण गरी परीक्षा सञ्चालन गरिएको थियो । प्रश्नपत्रमा नै उत्तर लेख्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

३.६ तथ्याङ्कको स्रोत

परीक्षण पश्चात् विद्यार्थीबाट भएको उत्तरपुस्तिकालाई उत्तरकुञ्जिकाको आधारमा ठिक उत्तरलाई १ अङ्क र बेठिक उत्तरलाई ० अङ्क दिइएको छ पहिचनात्मक र उत्पादनात्मक शब्दभण्डार क्षमताको छुट्टाछुट्टै अङ्कन गरिएको छ । त्यसपछि प्राप्त अङ्कका आधारमा सामुदायिक संस्थागत र छात्र/छात्रा गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्कलाई वर्गीकरण गरी तालिकीकरण गरिएको छ ।

३.७ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

प्राप्त तथ्याङ्कहरूको व्याख्या तथा विश्लेषणका लागि सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्कलाई ६० पूर्णाङ्कमा परिवर्तन गरिएको छ । तथ्यको विश्लेषण गर्ने क्रममा गुरुड मातृभाषा भएका विद्यार्थीहरूको मध्यमान निकालिएको छ । र प्रतिनिधि नमुनामा सहभागी विद्यार्थीहरू माथि उक्त मध्यमान भन्दा तल र माथि कति प्रतिशत छन् भनेर गणना गरिएको छ । त्यस्तै गरी सामुदायिक र सस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको मध्यमान छुट्टाछुट्टै निकालिएको छ । मध्यमानको आधारमा विभिन्न चलहरूको स्थिति पत्ता लगाइएको छ । त्यसै गरी उच्चतम स्थानमा पर्ने र न्यूनतम स्थानमा पर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या पत्ता लगाउन प्रतिशतको प्रयोग गरी गणना गरिएको छ । यसरी माथिकै प्रक्रिया अवलम्बन गरेर लिङ्गगत र विद्यालय प्रकृत्याका आधारमा पनि तथ्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोध अध्ययनका क्रममा उपयोगमा ल्याइएका सुत्रहरू निम्न रहेका छन् :

क) प्रतिशत गणन गर्न उपयोगमा ल्याइएको सूत्र

$$P = \frac{R}{T} \times 100$$

यहाँ,

P = प्रतिशत

R = तोकिएको श्रेणी प्राप्त गर्न सफल विद्यार्थीको सङ्ख्या

T = कुल विद्यार्थी संख्या

ख) मध्यमान गणन गर्न प्रयोगमा ल्याइएको सूत्र

$$\bar{X} = \frac{\sum X}{N}$$

यहाँ,

$\bar{X}$ = मध्यमान

$\sum X$ = कुलयोग

N = जम्मा संख्या

ग) मानक विचलन गणन गर्न प्रयोगमा ल्याइएको सूत्र

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum X^2 - \frac{(\sum fX)^2}{2}}{N}}$$

यहाँ,

σ = मानक विचलन

$\sum$ = योगफल

X^2 = प्राप्ताङ्क र मध्यमानको फरकको वर्गफल

fX = प्राप्ताङ्क र आवृत्तिको गुणनफल

fX^2 = प्राप्ताङ्क र आवृत्तिको गुणनफलको वर्ग

N = जम्मा संख्या

उक्त तथ्याङ्कलाई सङ्कलन र तयारी गरिसकेपछि विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको परिणामलाई प्रतिशत स्तम्भ चित्र र वृत्तचित्र गरी छुट्टा छुट्टै विश्लेषण गरिएको छ । व्याख्या तथा विश्लेषण, वर्णनात्मक र पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रिया प्रयोग गरेर प्राप्त तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय चार

व्याख्या तथा विश्लेषण

प्रस्तुत अध्ययनबाट कक्षा छमा अध्ययनरत गुरुङ मातृभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिल्याउने उद्देश्य राखिएको छ । पहिलो अध्यायमा गरिएको अध्ययन विधि अनुसार शोधकर्ताद्वारा तनहुँ जिल्ला भित्रका जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूबाट अध्ययनका लागि तथ्यको साङ्ख्यिकीय आधारमा विश्लेषण गर्ने दृष्टिकोण राखी व्यवस्थित गरिएको छ । व्याख्या तथा विश्लेषणलाई पूर्णतः वस्तुगत रूप दिन प्रतिशत गणना, मध्यमान मानक विचलन जस्ता तथ्याङ्कशास्त्रीय विश्लेषित तरिकालाई अपनाइएको छ । यस शोधकार्यमा विश्लेषणका लागि अपनाइएको विभिन्न विधि तथा प्रविधिहरूको विस्तृत विवरणका साथै चलहरूको विश्लेषित स्वरूप निम्नानुसार देखाइएको छ ।

प्रस्तुत शोध अध्ययन तनहुँ जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका कक्षा ६ मा अध्ययनरत गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । तनहुँ जिल्लाका चार सामुदायिक विद्यालयमा हो.रा.लो.शा.शि.श. नाशेटार, चन्द्रोदय आ.भू. विद्यालय, वन्दिपुर, सत्यवती मा.वि. दमौली, बालविकास मा.वि., दमौली र संस्थागत विद्यालयमा भन्सार इ.वो. स्कुल, भन्सार, सनसाइन आ.वो. स्कुल आँवुखैरेनी, मस्याङ्दी, बालज्योति आ.मा.वि. आँवुखैरेनी, वाराही इ.वो. स्कुल दमौली गरी ८ वटा विद्यालयका जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी व्यवस्थित गरिएको छ । तथ्याङ्कलाई मध्यमान, मानक विचलन, तालिका, वृत्तचित्र, स्तम्भ चित्र र प्रतिशत निकालि उद्देश्य अनुसार छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ प्रतिशतका आधारमा समग्र गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति

तालिका नं. १

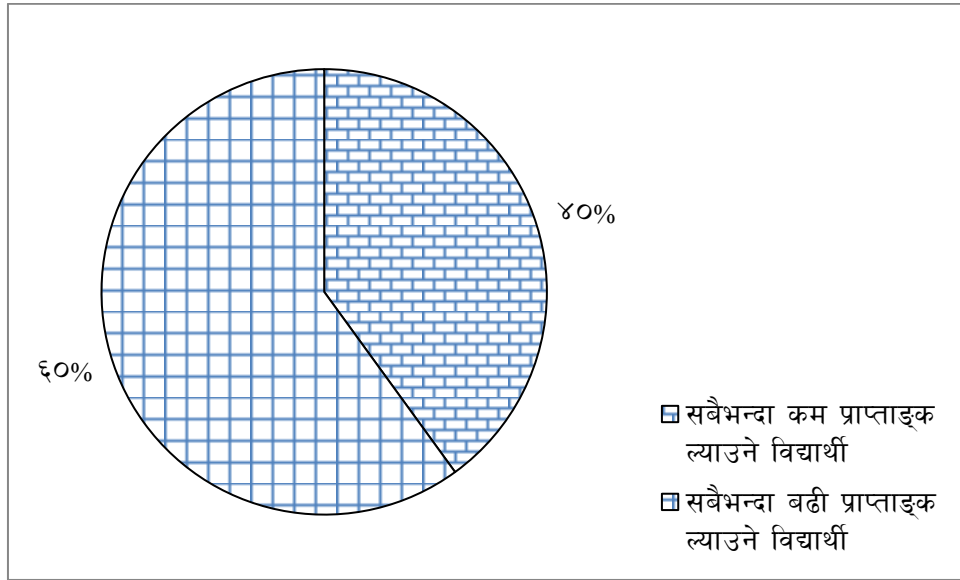
प्राप्ताङ्क	आवृत्ति (f)	मध्यपान (X)	fx
० - १०	२	५.५	११
१० - २०	१२	१५.५	१८६
२० - ३०	२०	२५.५	५१०
३० - ४०	२४	३५.५	८५२
४० - ५०	१९	४५.५	८६४.५
५० - ६०	३	५५.५	१६६.५
	N=८०		Σfx = २५९०

$$\text{मध्यमान } (\bar{x}) = \frac{\sum fx}{N} = \frac{२५९०}{८०} = ३२.३७$$

माथि दिएको तालिकाको आधारमा १० अङ्कसम्म ल्याउने २ जना, १० देखि २० सम्म अङ्क ल्याउने १२ जना, २०-३० अङ्क ल्याउने २० जना, ३०-४० अङ्क ल्याउने २४ जना, ४०-५० अङ्क ल्याउने १९ जना र ५०-६० अङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ३ जना रहेका छन् ।

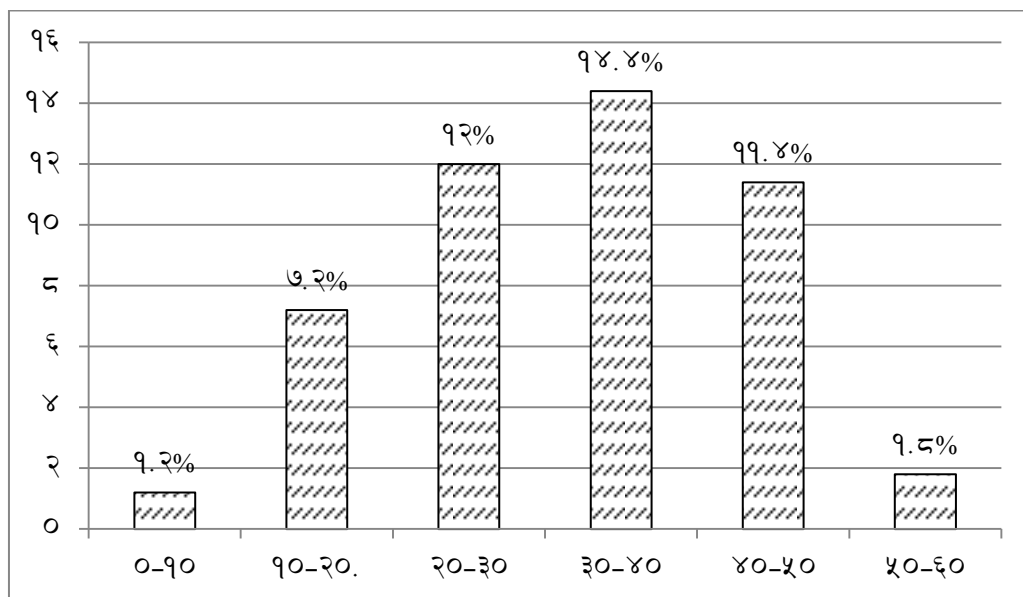
यसरी उक्त तालिकाअनुसार सबै भन्दा कम १० अङ्क सम्म प्राप्त गर्ने विद्यार्थी सङ्ख्या २ जना रहेका छन् भने सबै भन्दा बढी ५० भन्दा माथि अङ्क ल्याउने ३ जना देखिएका छन् । सामुदायिक विद्यालयका ४० जना र संस्थागत विद्यालयका ४० जना गरी ८० जना विद्यार्थीहरूबाट प्राप्ताङ्क अनुसार समग्र मध्यमान निकालिएको छ । यसरी उक्त प्राप्ताङ्कका आधारमा शब्दभण्डार क्षमताको समग्र मध्यमान ३२.३७ रहेको छ । यस तथ्यलाई वृत्तचित्रबाट यसरी प्रस्तुत पार्न सकिन्छ ।

वृत्तचित्र नं. १

माथिको वृत्तचित्रको आधारमा समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाई विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा कम प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ४०% र सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ६०% रहेको देखिन्छ ।

स्तम्भचित्र नं. १

यसरी आएको विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कलाई हेर्दा संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थीको प्राप्ताङ्क भन्दा सामुदायिक विद्यालयको विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्क अगाडि रहेको देखिन्छ ।

संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमताको समग्र स्थिति हेर्दा सन्तोषजनक नदेखिनु र क्षमतागत एकरूपता नपाइनुले समुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

४.२ समग्र गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था

समग्र गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क स्थिति

तालिका नं. २

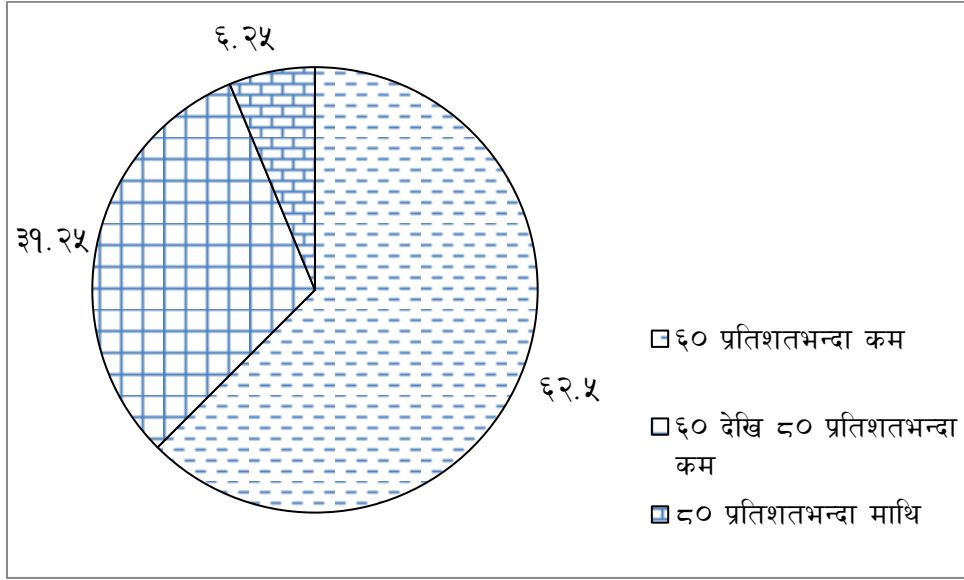
कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	६० प्रतिशतभन्दा कम		६० देखि ८० प्रतिशतभन्दा कम		८० प्रतिशतभन्दा माथि	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
८०	५०	६२.५०	२५	३१.२५	५	६.२५

प्रस्तुत तालिकाको आधारमा समग्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको गणना गर्दा प्रतिनिधि जनसङ्ख्याको आधारमा जम्मा तीन श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । जसअनुसार ६० प्रतिशत भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ५० जना रहेको र ६० देखि ८० प्रतिशत भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २५ रहेको र ८० प्रतिशत भन्दा बढी शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या जम्मा ५ जना रहेको पाइयो ।

प्रस्तुत श्रेणीमा न्यूनतम श्रेणीका रूपमा मापन गरिएको ६० प्रतिशत भन्दा कम अङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ५० र ८० प्रतिशतभन्दा बढी अङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ५ जना देखिनुले समग्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको मान्न सकिन्छ ।

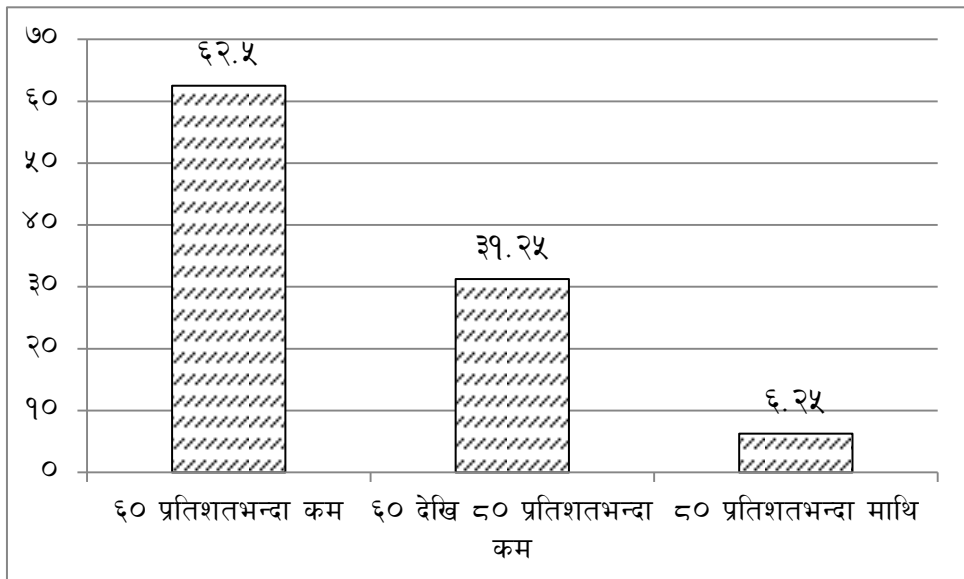
यस तथ्यलाई वृत्त चित्र र स्तम्भ चित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

वृत्त चित्र प्र.२

माथिको वृत्तचित्रको आधारमा समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाई विश्लेषण गर्दा ६० प्रतिशत भन्दा कम अङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ६२.५ प्रतिशत, ६०-८० प्रतिशतसम्म अङ्क ल्याउने ३९.२५ प्रतिशत र ८० प्रतिशतभन्दा बढी अङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ६.२५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । उक्त तथ्यलाई विश्लेषण गर्दा समग्र गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

स्तम्भ चित्र नं. २

यसरी आएको विद्यार्थीहरूको कुल प्राप्ताङ्कलाई हेर्दा संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थीहरूको कुल प्राप्ताङ्क भन्दा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको कुल प्राप्ताङ्क प्रतिशत अगाडि रहेको पाइयो ।

४.२.१ समग्र विद्यार्थीहरूको मध्यमान र मानक विचलनको स्थिति

तालिका नं. ३

समग्र विद्यार्थीहरूको मध्यमान र मानक विचलनको स्थिति

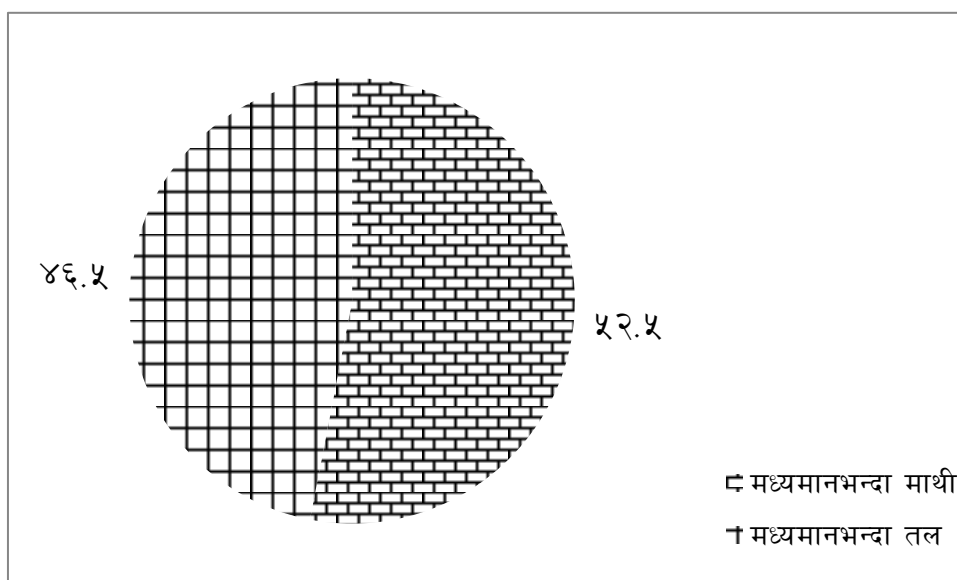
कुल सङ्ख्या	समग्र मध्यमान	समग्र मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथी		मध्यमानभन्दा तल	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
८०	३२.४८	३४.४५	४२	५२.५०	३८	४७.५०

माथिको तालिका अनुसार प्रतिनिधि नमुना छनोटमा समेटिएका ८० जना विद्यार्थीहरूको समग्र मध्यमान ३२.३७ छ भने मानक विचलन ३४.४५ मात्र रहेको देखिन्छ । समग्र मध्यमानलाई आधार भन्दा मध्यमान भन्दा माथि ५२.५० देखियो । उक्त तालिका अनुसार मध्यमान भन्दा तल र माथिको अन्तर ५ प्रतिशत रहेको पाइयो । मध्यमान भन्दा तल र माथिको अन्तर ५ प्रतिशत मात्र देखिनुले समग्र विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक नै रहेको मान्न सकिन्छ ।

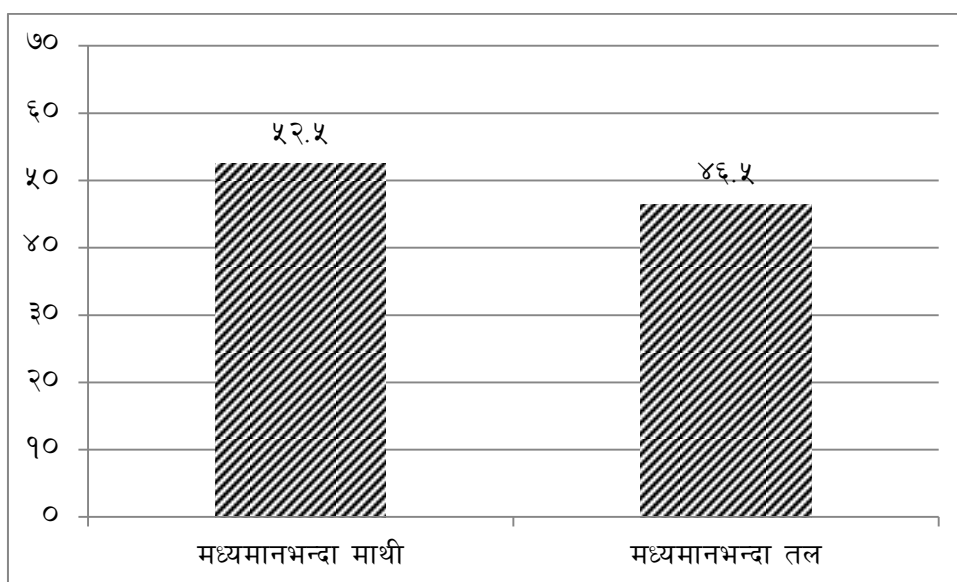
प्रस्तुत तालिका अनुसार समग्र मानक विचलन ३४.४५ देखिनुले विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतामा खासै समानता पाइँदैन । मानक विचलनका आधारमा समग्र विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कको विवरणमा एकरूपता नदेखिएता पनि मध्यमानभन्दा माथि प्रतिशत बढी देखिनुले सम्पूर्ण विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता राम्रो रहेको मान्न सकिन्छ ।

माथिको तथ्यलाई वृत्त चित्र र स्तम्भ चित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ :

वृत्त चित्र नं. ३

स्तम्भ चित्र नं. ३

४.३ सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिचानका लागि नमुनाको रूपमा चार वटा सामुदायिक र चारवटा संस्थागत विद्यालयबाट जम्मा ४०/४० गरी ८० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा लिइएको थियो। यस नमुना

परिक्षण संस्थागत विद्यालयतर्फ सबैभन्दा बढि अङ्क ५६ र सबैभन्दा कम अङ्कन ९ अङ्क प्राप्त गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३३.२० रहेकोछ । यसअनुसार १९ जना विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा माथि र २१ जना विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा तल रहेको देखिन्छ । त्यस्तै संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पहिचानका लागि नमुना रूपमा चार वटा संस्थागत विद्यालयका १०-१० जना गरी ४० जना विद्यार्थीहरू लिइएको थियो । यस नमुना परीक्षणमा संस्थागत विद्यालयतर्फ सबैभन्दा बढि ५२ अङ्क र सबैभन्दा कम ७ अङ्क प्राप्त गरेको पाइयो । संस्थागत विद्यालयमा विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३१.७७ लाई आधार मानेर विश्लेषण गर्दा २१ जना विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा माथि र १९ जना विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा तल रहेको छ । समग्र मध्यमान ३२.४७ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमान भन्दा माथि २० जना र मध्यमान भन्दा तल २० जना रहेको पाइयो ।

यसरी परिक्षण गरिएको सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा सबैभन्दा बढि अङ्क सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता बलियो देखिएको हुनाले सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता संस्थागतको तुलनामा सन्तोषजनक पाइयो । यद्यपि सामुदायिक विद्यालयमा बढी विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा तलै रहनु खासै सकारात्मक उपलब्धि भने होइन । माथिको तथ्याङ्कलाई स्तम्भचित्रबाट पनि यसप्रकार स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४

सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक स्थिति

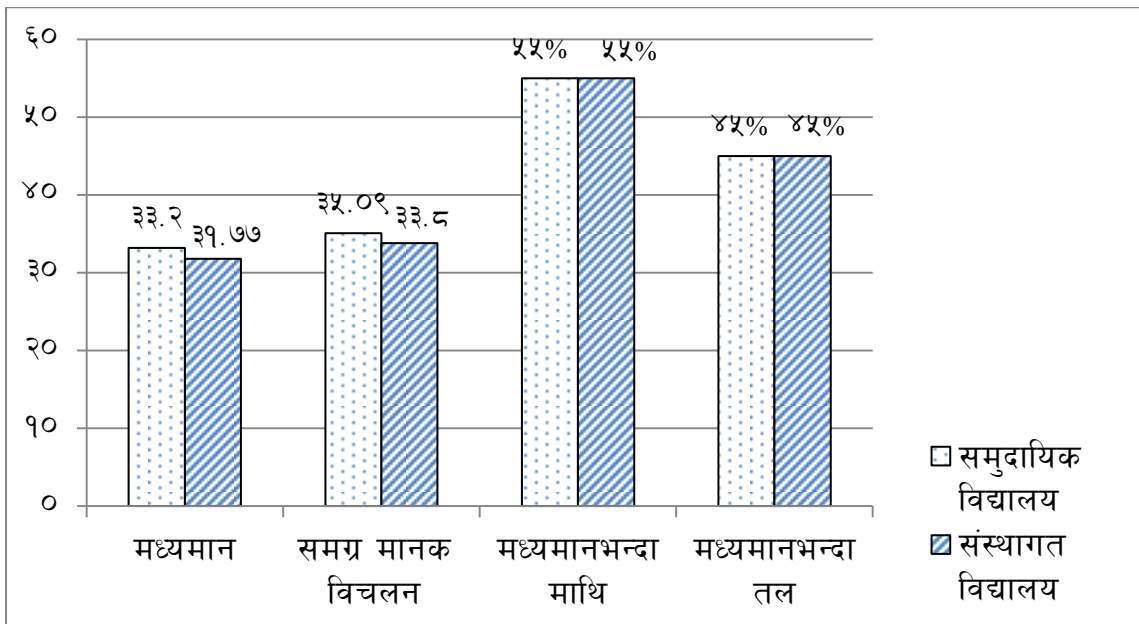
कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल		समग्र मानक विचलन
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	
सामुदायिक (४०)	३३.२०	२२	५५	१८	४५	३५.०९
संस्थागत (४०)	३१.७७	२२	५५	१८	४५	३३.८०

यस नमुना परीक्षणमा सामुदायिक विद्यालयतर्फ सबैभन्दा बढी ५५ अङ्क र सबैभन्दा कम ७ अङ्क प्राप्त गरेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३३.२० रहेको छ । यस अनुसार २० जना मध्यमानभन्दा माथि र २० जना मध्यमानभन्दा तल रहेको देखिन्छ । समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि २२ जना र मध्यमानभन्दा तल १८ जना विद्यार्थी रहेको पाइयो ।

त्यस्तै संस्थागत विद्यालयका गुरुङ विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता परीक्षण गर्दा सबैभन्दा बढी अङ्क ५६ र सबै भन्दा कम अङ्क ९ प्राप्त गरेको पाइयो । संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३१.७७ रहेको छ । यस अनुसार २२ जना विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा माथि र १८ जना विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा तल रहेको पाइयो, समग्र मध्यमान ३२.४८ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि २० जना र मध्यमानभन्दा तल २० जना विद्यार्थीहरू रहेको पाइयो ।

उक्त विश्लेषणलाई वृत्त चित्र र स्तम्भ चित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

स्तम्भ चित्र नं. ४

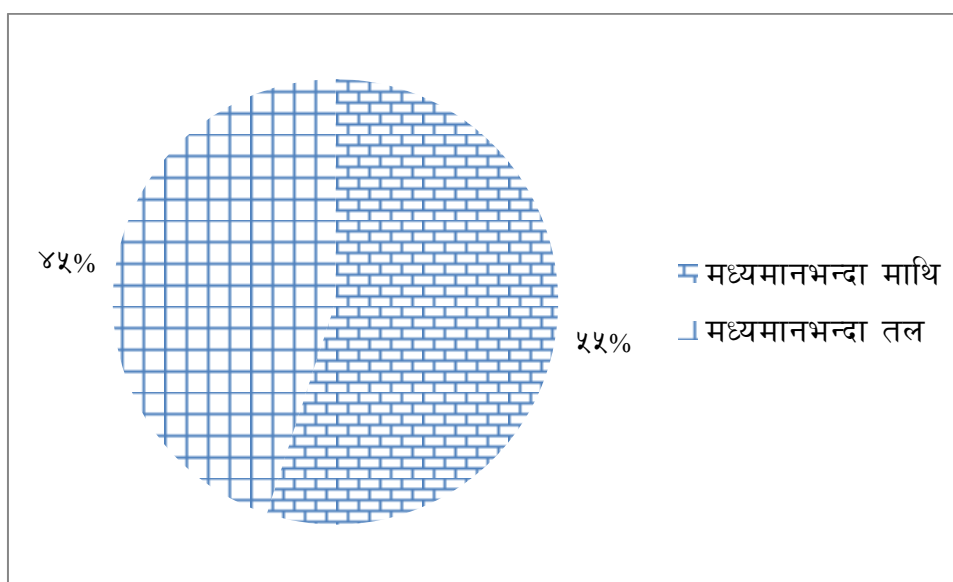
माथिको स्तम्भ चित्रमा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । जसअन्तर्गत सामुदायिक विद्यालयको मध्यमान ३३.२० रहेको छ भने मानक विचलन

३५.०९ रहेको छ । त्यसैगरी संस्थागत विद्यालयको मानक विचलन ३३.८० रहेको छ । यस अनुसार सामुदायिक विद्यालयका २२ जना विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा माथि र १८ जना मध्यमानभन्दा तल रहेको देखिन्छ । यसैगरी संस्थागत विद्यालयका २० जना विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा माथि र २० जना विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा तल देखिन्छन् ।

यसरी परीक्षण गरिएका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको प्राप्ताङ्क मध्यमानभन्दा माथि र तल उस्तै रहनुले दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता पनि उस्तै देखिन आउछ । तर मानक विचलनको आधारमा सामुदायिक विद्यालयभन्दा संस्थागत विद्यालय उत्कृष्ट देखियो । दुवै विद्यालयका विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा तल १८/१८ र माथि २२/२२ जना रहनुले शब्दभण्डार क्षमताको एकरूपता देखिदैन । उक्त विश्लेषणलाई वृत्त चित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

वृत्तचित्र नं. ४

सामुदायिक विद्यालय

माथिको वृत्तचित्रको आधारमा सामुदायिक विद्यालयको मध्यमान ३३.२० लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि ५५% विद्यार्थीहरू र मध्यमानभन्दा तल ४५% विद्यार्थीहरू रहेको देखिन्छ ।

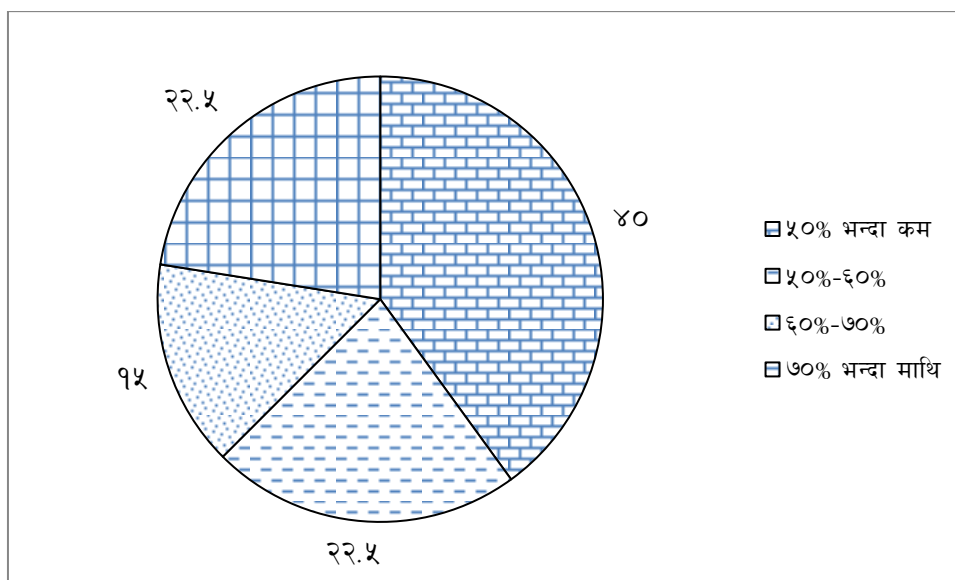
४.४ सामुदायिक विद्यालयका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था

तालिका नं. ५

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	५०% भन्दा कम		५०%-६०%		६०%-७०%		७०% भन्दा माथि	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	१६	४०	९	२२.५	६	१५	९	२२.५

उपर्युक्त तालिका तनहुँ जिल्लाका कक्षा ६ मा अध्ययनरत गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क देखाइएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा ५०% भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएको विद्यार्थी सङ्ख्या १६ जना (४० प्रतिशत), ५० देखि ६०% को विचमा ९ जना (२२.५%), ६० देखि ७०% को विचमा प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ६ जना (१५%) र ७०% भन्दा माथि प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ९ जना (२२.५%) रहेको देखिन्छ। प्रतिशताङ्क हिसावले ५०% भन्दा कम ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ४०% र ७०% भन्दा माथि ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या २२.५% मात्र रहनुले सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा ६ यमा अध्ययनरत गुरुड विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको प्रमाणित हुन्छ। यस तथ्यलाई वृत्तचित्रमा निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ।

वृत्तचित्र नं. ५

उक्त वृत्तचित्र अनुसार सामुदायिक विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा ५०% भन्दा कम अङ्क ल्याउने विद्यार्थी ४०%, ५० देखि ६०% सम्म ल्याउने विद्यार्थी २२.५%, ६० देखि ७०% ल्याउने विद्यार्थी १५% र ७०% भन्दा माथि प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या २२.५% रहेको देखिन्छ।

४.५ मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा सामुदायिक विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति

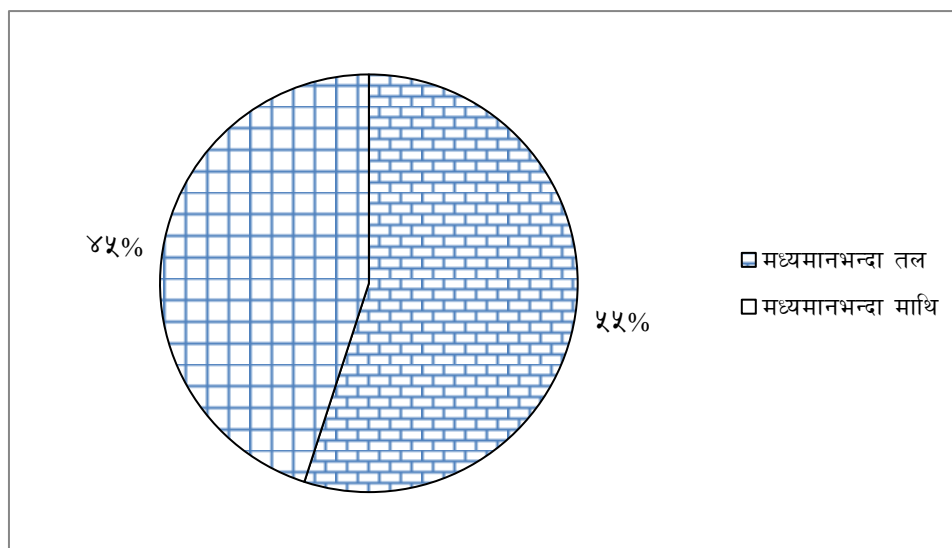
तालिका नं. ६

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमान भन्दा माथि		मध्यमान भन्दा तल	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	३३.२०	१७.२२	२२	५५	१८	४५

माथिको तालिकामा मध्यमान ३३.२० र मानक विचलन १७.२२ रहेको छ। यही मध्यमानलाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा मध्यमान भन्दा माथि २२ जना अर्थात् ५५% र मध्यमान भन्दा तल १८ जना अर्थात् ४५% जना रहेका छन्। यसरी ३३.२० मध्यमानलाई

आधार मानि विश्लेषण गर्दा मध्यमान भन्दा माथि बढी विद्यार्थीहरू हुनाले सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक नै देखिन्छ । यस तथ्यलाई वृत्तचित्रमा यसरी देखाउने सकिन्छ ।

वृत्तचित्र नं. ६

उक्त वृत्तचित्रमा सामुदायिक विद्यालयको गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३३.२० लाई आधार मानी विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि ५५% र मध्यमान भन्दा तल ४५% विद्यार्थीहरू रहेको पाइन्छ ।

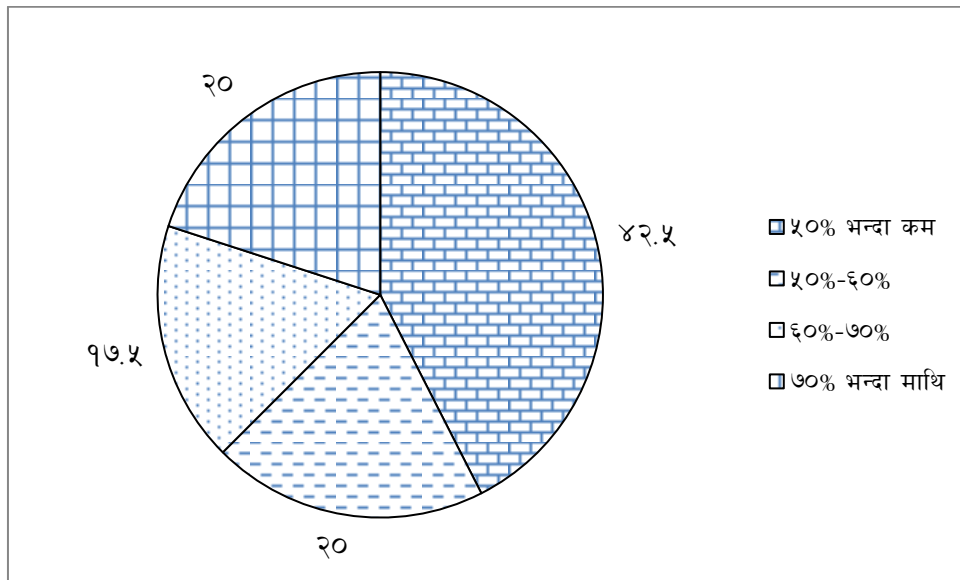
४.६ संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था

तालिका नं. ७

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	५०% भन्दा कम		५०%-६०%		६०%-७०%		७०% भन्दा माथि	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	१७	४२.५	८	२०	७	१७.५	८	२०

माथिको तालिकामा तनहुँ जिल्लामा कक्षा ६ मा अध्यनरत गुरुङ विद्यार्थीहरूको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क देखाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा ५०% भन्दा कम १७ जना (४२.५%), ५०-६०% सम्म (२०%), ६०-७०% सम्म ७ जना (१७.५%) र ७०% भन्दा माथि प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ८ जना (२०%) रहेको देखिन्छ । यस तथ्यबाट तनहुँ जिल्लामा गुरुङभाषी विद्यार्थीको नेपाली भाषाको शब्दभण्डार क्षमतामा सामुदायिक भन्दा संस्थागत विद्यालयका शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको प्रमाणित हुन्छ । यस तथ्यलाई वृत्तचित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

वृत्तचित्र नं. ७

उक्त वृत्तचित्र अनुसार संस्थागत विद्यालयका गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्थालाई हेर्दा ५०% भन्दा कम प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थीहरू १७ जना (४२.५%), ५०-६०% सम्म ल्याउने विद्यार्थी ८ जना (२०%), ६०-७०% सम्म ल्याउने विद्यार्थी ७ जना (१७.५%), र ७०% भन्दा माथि ८ जना (२०%) रहेको पाइन्छ । यसरी शब्दभण्डार क्षमताको प्रतिशताङ्क अवस्था हेर्दा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक नरहेको प्रमाणित हुन्छ ।

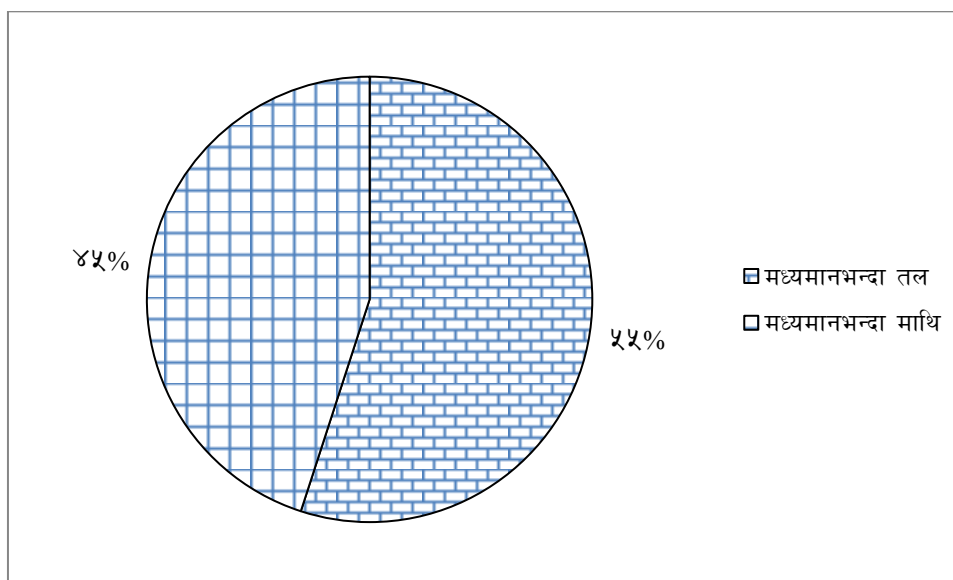
४.७ मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा संस्थागत विद्यालयको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति

तालिका नं. ८

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा तल		मध्यमानभन्दा माथि	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	३१.७७	१६.९	२२	५५	१८	४५

माथिको तालिका अनुसार संस्थागत विद्यालयका प्रतिनिधि ४० जना विद्यार्थी मध्ये ५५% प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा माथि र ४५% विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा तल रहेको देखिन्छ। संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको मध्यमान ३१.७७ र भने मानक विचलन १६.९ रहेको छ। मध्यमान भन्दा माथिका विद्यार्थीको प्राप्ताङ्कलाई हेर्दा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको नतिजा सन्तोषजनक मान्न सकिन्छ। यस तथ्य अनुसार सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमता मध्यमानको आधारमा स्तर बराबर देखिन्छ भने मानक विचलनका आधारमा संस्थागत विद्यालय उत्कृष्ट देखिन्छ। यस तथ्यलाई वृत्तचित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ।

वृत्तचित्र नं. ८

उक्त वृत्तचित्रमा संस्थागत विद्यालयको गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३१.७७ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा मध्यमान भन्दा माथि ५५% र तल ४५% विद्यार्थीहरू रहेको पाइन्छ ।

यसरी मध्यमानको आधारमा संस्थागत र सामुदायिक दुवै विद्यालयका विद्यार्थीका शब्दभण्डार उस्तै देखिन्छ । त्यस्तै मानक विचलनका आधारमा संस्थागत विद्यालयका तुलनामा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरू बढी विचलित देखिन्छ । त्यस्तै प्राप्ताङ्क प्रतिशतको आधारमा भने संस्थागत विद्यालय भन्दा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता उत्कृष्ट देखिन्छ ।

४.८ लैङ्गिकताका आधारमा गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना

प्रस्तुत शोध कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुड मातृभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकमा केन्द्रित छ । तनहुँ जिल्लाका नमुना छनौटमा परेका कक्षा ६ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गर्ने क्रममा यहाँ लैङ्गिकताका आधारमा छात्र र छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतालाई छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.८.१ सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत गुरुड छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति

तालिका नं. ९

छात्र विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
२०	३३.४५	१८.१५	११	५५	९	४५

यसरी लिङ्गगत दृष्टिले सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत छात्र गुरुड विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको परीक्षण गर्दा २० जना सहभागी थिए । मध्यमान ३३.४५ लाई आधार बनाई विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि ११ जना (५५%) र मध्यमानभन्दा तल ९ जना (४५%) रहेको देखिन्छ । यसरी मध्यमान भन्दा माथि ११ जना

विद्यार्थी देखिनुले सामुदायिक विद्यालयका छात्रहरूको शब्दभण्डार क्षमता पूर्ण रूपमा सन्तोषजनक मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन ।

४.८.२ सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत गुरुङ छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति

तालिका नं. १०

छात्रा विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
२०	३३.९५	१६.९१	८	४०	१२	६०

माथिको तालिका अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत गुरुङ छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता मापन गर्दा २० जना सहभागी थिए । मध्यमान ३३.९५ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि ८ जना (४०%) र मध्यमानभन्दा तल १२ जना (६०%) रहेको पाइयो । यसरी मध्यमानभन्दा तल धेरै विद्यार्थीहरू रहनुले सामुदायिक विद्यालयका छात्रा विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक मान्न सकिँदैन । मानक विचलनको आधारमा भने सामुदायिक विद्यालयका छात्रा विद्यार्थीहरू छात्रको तुलनामा उत्कृष्ट देखिन्छ ।

४.८.३ संस्थागत विद्यालयका अध्ययनरत गुरुङ छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति

तालिका नं. ११

छात्र विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
२०	२९.३	१५.३१	१३	६५	७	३५

माथिको तालिका अनुसार संस्थागत विद्यालयका अध्ययनरत कक्षा ६ गुरुडभाषी छात्र विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता परीक्षण गर्दा २० जना रहेका थिए । मध्यमान २९.३ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमान भन्दा माथि १३ जना (६५%) र मध्यमानभन्दा तल ७ जना (३५%) रहेको पाइयो । मध्यमानभन्दा माथि ६५% विद्यार्थीहरू रहनुले संस्थागत विद्यालयका छात्र विद्यार्थीका शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक देखियो ।

४.८.४ संस्थागत विद्यालयका अध्ययनरत गुरुड छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अवस्था

तालिका नं. १२

छात्रा विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमान भन्दा माथि		मध्यमान भन्दा तल	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
२०	३४.२५	१८.३५	११	५५	९	४५

माथिको तालिका अनुसार संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रा गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता परीक्षण गर्दा २० जना रहेको थिए । मध्यमान ३४.२५ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा मध्यमान भन्दा माथि ११ जना (५५%) र मध्यमानभन्दा तल ९ जना (४५%) रहेको पाइयो । मानक विचलनको र प्राप्ताङ्क प्रतिशत दुवै दृष्टिले संस्थागत विद्यालयका छात्र विद्यार्थीहरू उत्कृष्ट देखियो ।

४.९ लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थिति

तनहुँ जिल्लाका कक्षा ६ मा अध्ययनरत सामुदायिक र संस्थागत दुबै विद्यालयका छात्र/छात्रा विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थितिलाई निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

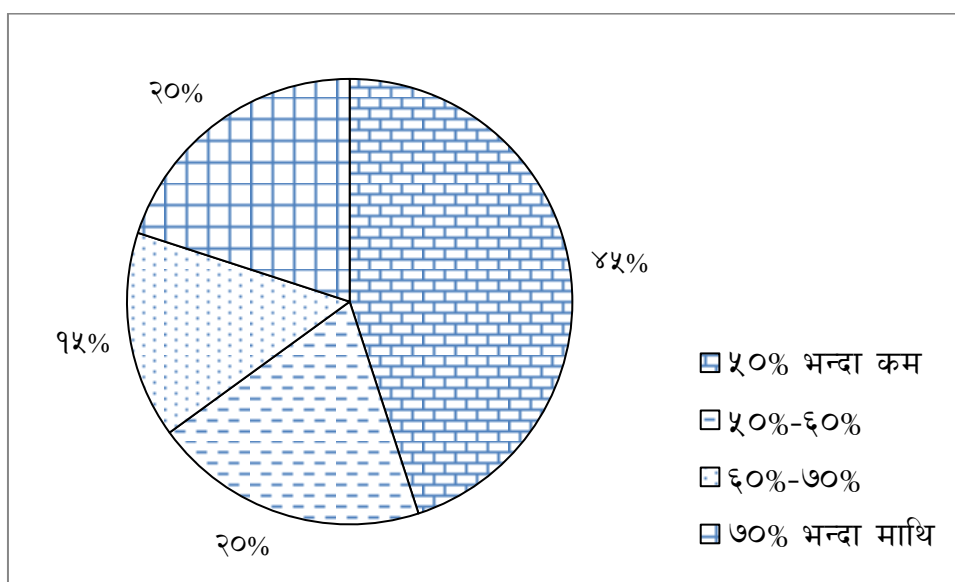
४.९.१ लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुङ छात्र विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थिति

तालिका नं. १३

छात्र विद्यार्थी सङ्ख्या	५०% भन्दा कम		५०%-६०%		६०%-७०%		७०% भन्दा माथि	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	१८	४५	८	२०	६	१५	८	२०

माथिको तालिकामा सामुदायिक र संस्थागत दुवै विद्यालयमा अध्ययनरत ४० जना गुरुङभाषी छात्रहरूको प्रतिशताङ्क अवस्था देखाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा ५०% भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थी सङ्ख्या १८ जना (४५%), ५०-६०% सम्म ८ जना (२०%) ६०-७०% सम्म ६ जना १५% र ७०% भन्दा माथि ८ जना (२०%) रहेको देखिन्छ । माथिको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा छात्र विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक मान्ने स्थिति छैन । उक्त तथ्यलाई वृत्तचित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

वृत्तचित्र नं. ९

उक्त वृत्तचित्रअनुसार लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुङ छात्र विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क अवस्थालाई हेरिएको छ । समग्र छात्रहरू ४० जना रहेका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा ५०% भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थी सङ्ख्या १८ जना (४५%),

५०-६०% सम्म ८ जना (२०%) ६०-७०% सम्म ६ जना १५% र ७०% भन्दा माथि ८ जना (२०%) रहेको देखिन्छ ।

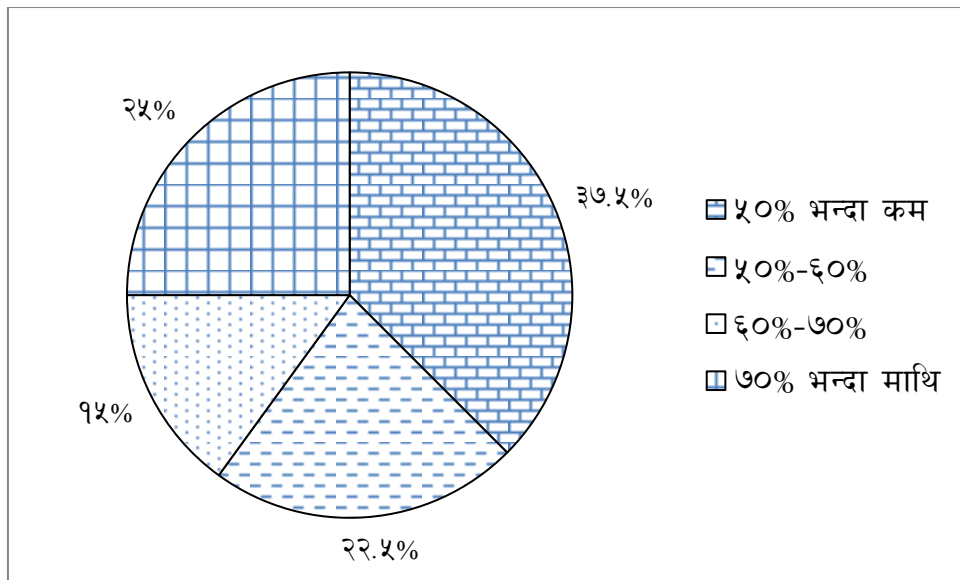
४.९.२ लिङ्गगत आधारमा छात्रा विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क स्थिति

तालिका नं. १४

छात्रा विद्यार्थी सङ्ख्या	५०% भन्दा कम		५०%-६०%		६०%-७०%		७०% भन्दा माथि	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	१५	३७.५	९	२२.५	६	१५	१०	२५

माथिको तालिका समग्र छात्रा विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क अवस्था देखाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा ५०% भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थी सङ्ख्या १५ जना (३७.५%), ५०-६०% सम्म ९ जना (२२.५%), ६०-७०% सम्म ६ जना (१५%) र ७०% भन्दा माथि १० जना (२५%) रहेको देखिन्छ । माथिको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा ५०% भन्दा कम अङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या बढी भएकोले समग्र छात्राहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहको प्रमाणित हुन्छ । उक्त तथ्यलाई वृत्तचित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

वृत्तचित्र नं. १०

माथिको वृत्तचित्रमा समग्र छात्रा विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क अवस्था देखाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा ५०% भन्दा कम शब्दभण्डार क्षमता भएका विद्यार्थी सङ्ख्या १५ जना (३७.५%), ५०-६०% सम्म ९ जना (२२.५%), ६०-७०% सम्म ६ जना (१५%) र ७०% भन्दा माथि १० जना (२५%) रहेको देखिन्छ ।

४.१० लिङ्गगत आधारमा समग्र गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक स्थिति

प्रस्तुत शोध कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुड मातृभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकमा केन्द्रित छ । तनहुँ जिल्लाका नमुना छनौटमा परेका कक्षा ६ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गर्ने क्रममा यहाँ लैङ्गिकताका आधारमा छात्र र छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतालाई छुट्टाछुट्टै प्रस्तुत गरिएको छ ।

छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतालाई हेर्दा मध्यमान ३१.३७ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा २२ जना अर्थात् ५५ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा माथि र १८ जना अर्थात् ४५ प्रतिशत विद्यार्थीहरू तल रहनुले नतिजा सन्तोषजनक छैन । यस तथ्यबाट छात्राहरूको शब्दभण्डार क्षमता समग्रतामा चित्त बुझदो देखिएन । लैङ्गिकताका आधारमा गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनालाई यसरी तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं.१५

छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता

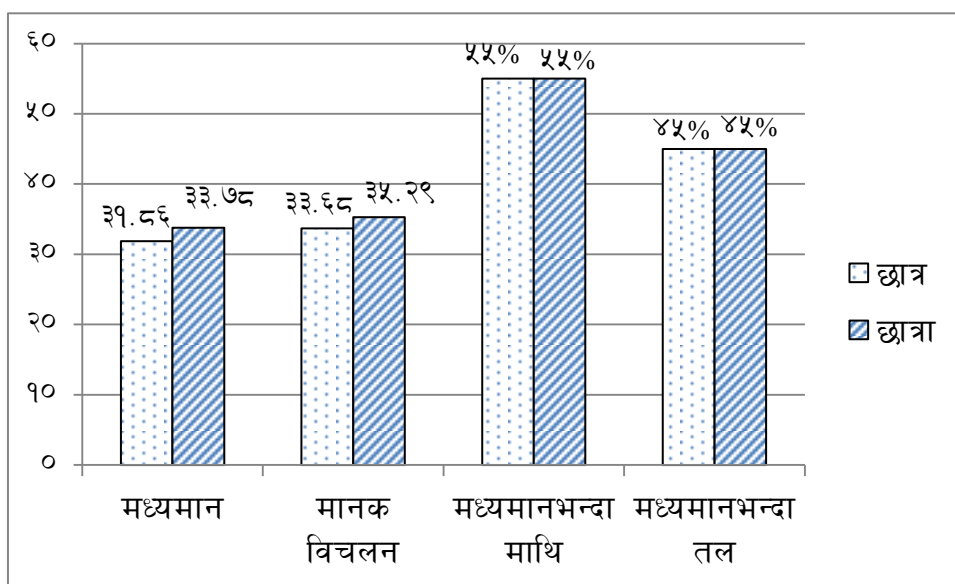
कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल		मानक विचलन
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	
छात्र (४०)	३१.८६	२२	५५	१८	४५	३३.६८
छात्रा (४०)	३३.७८	२२	५५	१८	४५	३५.२९

यस नमुना परीक्षणमा छात्रतर्फ सबैभन्दा बढी ५२ अङ्क र सबैभन्दा कम ७ अङ्क प्राप्त गरेको पाइयो । छात्र विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३१.८७ रहेको छ । यस अनुसार २२

जना मध्यमानभन्दा माथि र १८ जना मध्यमानभन्दा तल रहेको देखिन्छ । समग्र मध्यमान ३२.४८ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा १९ जना मध्यमानभन्दा माथि र २१ जना मध्यमानभन्दा तल रहेको पाइयो ।

त्यस्तै छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता परीक्षणमा सबैभन्दा बढी अङ्क ५६ र सबैभन्दा कम अङ्क ९ प्राप्त गरेको पाइयो । छात्रा विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३३.७८ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि २२ जना र मध्यमानभन्दा तल १८ जना विद्यार्थीहरू रहेको पाइयो । समग्र मध्यमान ३२.४८ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि २३ जना र मध्यमानभन्दा तल १७ जना विद्यार्थीहरू रहेको पाइयो । उक्त विश्लेषणलाई वृत्तचित्र र स्तम्भचित्रमा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

स्तम्भचित्र नं. ५

माथिको स्तम्भचित्रमा छात्र र छात्रा गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको छ । जसअन्तर्गत छात्र विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३१.८६ रहेको छ भने मानक विचलन ३३.६८ रहेको छ । यसअनुसार २२ जना मध्यमानभन्दा माथि र १८ जना मध्यमानभन्दा तल रहेको पाइयो भने समग्र मध्यमान ३२.४८ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा १९ जना मध्यमानभन्दा माथि र २१ जना मध्यमानभन्दा तल रहेको पाइयो ।

यसैगरि छात्रा विद्यार्थीहरूको मध्यमान ३३.७८ र मानक विचलन ३५.२९ रहेको छ । यसअनुसार छात्रा विद्यार्थीहरू पनि छात्र जस्तै २२ जना मध्यमान भन्दा माथि र १८ जना मध्यमानभन्दा तल रहेको पाइयो भने समग्र मध्यमान ३२.४८ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा २३ जना मध्यमानभन्दा माथि र १७ जना मध्यमान भन्दा तल रहेको पाइयो ।

यसरी परीक्षण गरिएका छात्र र छात्रा विद्यार्थीहरूमा सबैभन्दा बढी अड्क छात्रा विद्यार्थीले ल्याउनु, समग्र मध्यमानभन्दा माथि बढी छात्रा विद्यार्थीहरूको हुनुले छात्रको तुलनामा छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोसजनक देखिन्छ ।

४.१०.१ छात्रा विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता

लिङ्गगत दृष्टिले समग्र शब्दभण्डार क्षमता हेर्दा छात्राहरूको मध्यमान ३३.६ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा २३ जना अर्थात् ५७.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा माथि र १७ जना अर्थात् ४२.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा तल रहनुले छात्राहरूको शब्दभण्डार क्षमता उत्साहजनक देखिन्छ ।

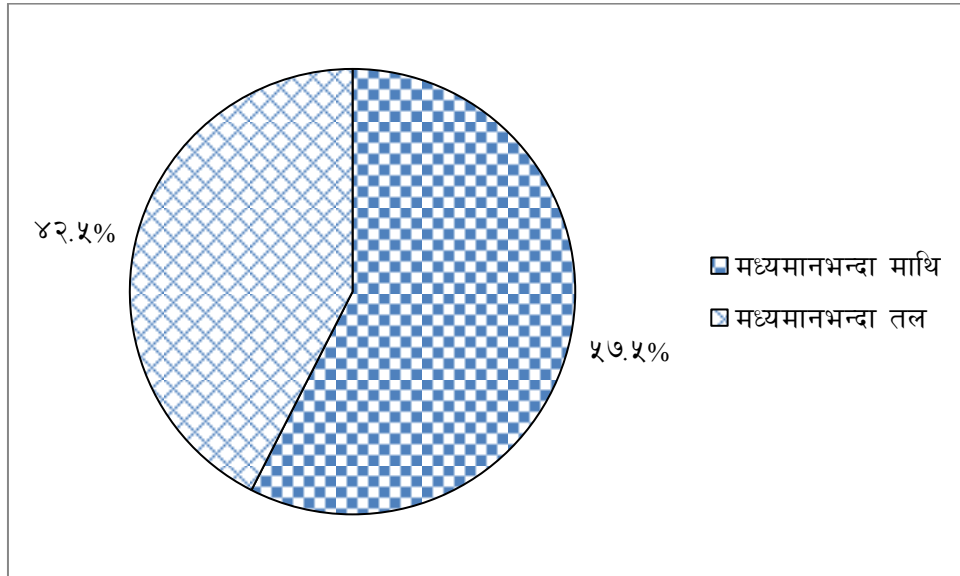
तालिका नं. १६

छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता

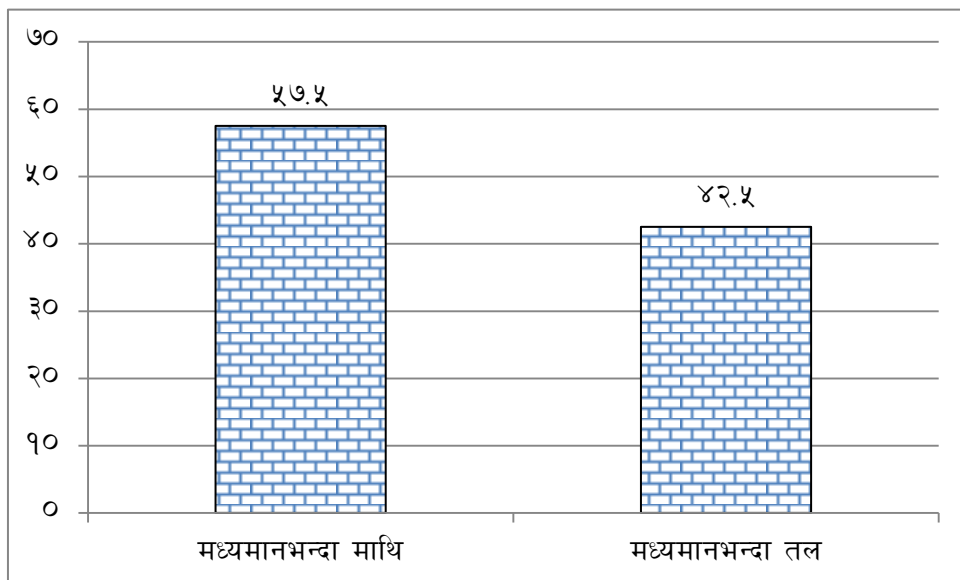
जम्म छात्रा विद्यार्थी	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४०	२३	५७.५	१७	४२.५

वृत्तचित्र नं. ११

छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता

सतम्भ चित्र नं. ६

४.१०.२ छात्र/छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना

यसरी लिङ्गगत दृष्टिले समग्र शब्दभण्डार क्षमताको मापन गर्दा छात्रा तर्फ ४० र छात्रा तर्फ ४० जना गरी जम्मा ८० जना विद्यार्थी समावेश गराइएको थियो । समग्र

मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाई विश्लेषण गर्दा छात्रतर्फ मध्यमान भन्दा माथि २२ जना अर्थात् ५५ प्रतिशत र १८ जना अर्थात् ४५ प्रतिशत मध्यमान भन्दा तल र माथि विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या हेर्दा छात्र विद्यार्थीको तुलनामा छात्रा विद्यार्थीहरूको समग्र शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

तालिका नं. १७

छात्र र छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मध्यमानभन्दा माथि		मध्यमानभन्दा तल		मानक विचलन
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	
छात्र (४०)	३१.८७	२२	५५	१८	४५	३३.६८
छात्रा (४०)	३३.७८	२३	५७.५	१७	४२.५	३५.२९

अध्याय पाँच

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

५.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्र कक्षा पाँच पूरा गरेका गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययनका लागि चार वटा सामुदायिक र चारवटा संस्थागत विद्यालयका ४०/४० जना गरी जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूलाई नमुनाको रूपमा लिइएको थियो । उनीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको आधारमा समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाएर शब्दभण्डार क्षमताको विश्लेषण गरिएको गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन शीर्षकमा रहेर प्रस्तुत शोधपत्रको अध्याय एकमा शोधपरिचय, अध्याय दुईमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक अवधारणा अध्याय तीनमा अध्ययन विधि र प्रक्रिया, अध्याय चारमा अध्ययनको व्याख्या विश्लेषण र अध्याय पाँचमा सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता गरी अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन कक्षा छमा अध्ययनरत गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको स्थिति पहिल्याउनु, सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु, लिङ्गगत आधारमा गुरुडभाषी विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमताको तुलना गर्नु जस्ता उद्देश्यहरूमा केन्द्रित गरिएको छ ।

सामुदायिक विद्यालयअन्तर्गत चारवटा विद्यालयबाट १०/१० जना गरेर जम्मा ४० जना विद्यार्थी समावेश गरी शब्दभण्डार क्षमता परीक्षण गरियो । मध्यमान ३२.३७ लाई आधार मानि समग्र शब्दभण्डार क्षमताको विश्लेषण गर्दा सामुदायिक स्तरमा सञ्चालित विद्यालयका ४० जना विद्यार्थीहरूलाई समावेश गरी शब्दभण्डार क्षमताको परीक्षण गरियो । जसअनुसार मध्यमान भन्दा माथि २२ जना अर्थात ५२.५% र मध्यमानभन्दा तल १८ जना अर्थात ४७.५% अङ्क ल्याउने विद्यार्थी पाइयो ।

त्यसैगरी संस्थागत विद्यालयअन्तर्गत चारवटा विद्यालयबाट १०/१० जना विद्यार्थीहरूलाई समावेश गराइ शब्दभण्डार क्षमता परीक्षण गरिएको थियो । जसअनुसार

मध्यमान भन्दा माथि २ जना अर्थात् ५० प्रतिशत र मध्यमान भन्दा तल २० जना अर्थात् ५० प्रतिशत अङ्क ल्याउने विद्यार्थी पाइयो ।

यसरी सामुदायिक र संस्थागत दुवै विद्यालयको समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाई विश्लेषण गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता संस्थागत विद्यालयमाभन्दा सन्तोषजनक पाइयो ।

लिङ्गगत आधारमा गुरुङभाषी विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमताको मापन गर्दा सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रहरू २० जना र छात्राहरू २० जना रहेको थियो । छात्राको मध्यमान ३३.४५ रहेको छ भने छात्राको मध्यमान ३२.९५ प्रतिशत रहेको पाइयो । सामुदायिक विद्यालयको छात्र विद्यार्थीको मानक विचलन १८.१५ रहेको पाइयो भने छात्रा विद्यार्थीहरूको मानक विचलन १६.९१ रहेको पाइयो । मानक विचलनको आधारमा विश्लेषण गर्दा सामुदायिक विद्यालयको छात्रा विद्यार्थीभन्दा छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको पाइयो ।

संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत छात्रहरू २० जना र छात्रा २० जनामाथि परीक्षण गरिएको थियो । छात्राको मध्यमान २९.३ रहेको र छात्राहरूको मध्यमान ३४.२५ रहेको पाइयो । छात्रहरूको मानक विचलन १५.३१ र छात्राहरूको १८.३५ रहेको पाइयो । मानक विचलनको आधारमा विश्लेषण गर्दा संस्थागत विद्यालयका छात्रा विद्यार्थीहरू भन्दा छात्र विद्यार्थीहरू सक्षम भएको पाइयो ।

गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययनको परीक्षणमा जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरू परीक्षणमा जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरू परीक्षणमा संलग्न थिए । समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा संस्थागत विद्यालय भन्दा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक मान्न सकिन्छ । क्षमतागत एकरूपता देखिन्छ, नेपाली शब्दसँग सम्बन्धित पारिभाषिक शब्दसँग नजिक बनाएको सकारात्मक पक्ष देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयका विशेष शिक्षकहरूले शब्द क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्न भाषागत ज्ञान पूर्ण हुनुपर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीमा भाषिक शुद्धाशुद्धि, वर्णविन्यास आदि पक्षको ख्याल गरी शिक्षण कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपाली शब्दभित्र रहेका उत्पादनात्मक र पहिचनात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित पारिभाषिक शब्दसँग नजिक गराउनुपर्ने

देखिन्छ । मानक विचलन र प्रतिशताङ्क स्थितिलाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा सामुदायिक विद्यालयका बहुसङ्ख्यक विद्यार्थीहरू मध्यमान भन्दा तल रहेकोले उनीहरूको क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्न थप अभ्यास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

कक्षा छमा अध्ययनरत गुरुङभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययनको लागि तनहुँ जिल्लाका चार वटा सामुदायिक र चारवटा संस्थागत विद्यालयलाई नमुनाको रूपमा लिइएको छ । उक्त विद्यालयबाट प्राप्त नतिजाको विश्लेषण पश्चात् निम्नलिखित निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

१. समग्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमतामा समग्र मध्यमान ३२.३७ लाई आधार मानि विश्लेषण गर्दा मध्यमानभन्दा माथि ५२.५ प्रतिशत र ४७.५ प्रतिशत विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा तल रहेकोले समग्र शब्दभण्डार क्षमता मध्यमस्तरको रहको पाइयो ।
२. सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्राप्त प्राप्ताङ्कको आधारमा समग्र मध्यमान निकाल्दा ३३.२ र मानक विचलन १७.५३ रहेको छ । मध्यमान भन्दा तल प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या धेरै हुनाले सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको पाइयो ।
३. संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको प्राप्त प्राप्ताङ्कको आधारमा समग्र मध्यमान ३१.७७ र मानक विचलन १६.८३ रहेको छ । मध्यमान भन्दा माथि प्राप्ताङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या बढी हुनाले संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थीको क्षमता उत्साहजनक देखियो ।
४. सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयतर्फको विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता हेर्दा संस्थागत विद्यालयका धेरै विद्यार्थीहरू मध्यमानभन्दा माथि रहेको पाइयो । यसबाट सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता निकै कमजोर र संस्थागत विद्यालयको विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता उच्च रहेको पाइयो ।
५. लैङ्गिकताको आधारमा समग्र छात्र र छात्राहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन गरी विश्लेषण गर्दा छात्रा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक देखियो ।

६. सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत गुरुडभाषी छात्राहरूको तुलनामा छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता कमजोर रहेको पाइयो र संस्थागत विद्यालयमा पनि छात्र विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता सन्तोषजनक देखिँदैन ।
७. समग्र शब्दभण्डार क्षमतामा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका छात्र छात्रा दुवैको तुलना गर्दा संस्थागत विद्यालयका छात्रा विद्यार्थीहरू सक्षम रहेको देखियो ।
८. शब्दभण्डार क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्ने उपायलाई आधार बनाएर विश्लेषण गर्दा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरू धेरै अगाडि रहेका, विद्यार्थीहरूमा क्षमतागत एकरूपता भएको निष्कर्ष निकालियो । सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूमा धेरै अभ्यास गराउनु पर्ने देखिन्छ ।
९. मध्यमान र मानक विचलन दुवै आधारमा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको तुलनामा संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमता उत्कृष्ट रहेको पाइयो ।

५.३ उपयोगिता

रूपभन्दा माथिल्लो र पदावली भन्दा तल्लो स्वतन्त्र अर्थयुक्त सार्थक भाषिक एकाइ शब्द हो । शब्द भाषाको स्वतन्त्र एकाइ हो । भाषामा आउने शब्दको टुकुटी नै शब्दभण्डार हो । शब्दभण्डारको उपयोगले स्तरानुरूपको शब्दहरूको धारणा र प्रयोग क्षमताको नतिजा बनाउने गर्दछ । शब्दभण्डारको अध्ययन प्रशस्त गराएर शब्दविचको सम्बन्धलाई उपयोगमा ल्याउन सकेमा भाषिक सीप विकासमा सकारात्मक गति प्राप्त हुन्छ, र शब्दभण्डारलाई उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ ।

शब्दभण्डारको उपयोगितालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

५.३.१ नीतिगत तह

१. बोध र अभिव्यक्ति क्षमताको विकास गरी प्रभावकारी बनाउन ।
२. पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकमा कस्ता किसिमका शब्दहरूको प्रयोग गर्न उचित हुन्छ भन्ने जानकारी गर्न ।

३. नीति निर्माणको नमुना कक्षा पाँचमा अध्ययनरत गुरुडभाषी विद्यार्थीहरूको समग्र शब्दभण्डार क्षमताको स्थितिको जानकारी उपलब्ध गराउन उपयोगी हुनेछ ।
४. प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययनबाट भाषाको ग्रहण र अभिव्यक्ति सीप विकासका लागि स्तरीय शब्दभण्डारको विकास गर्न
५. प्रा.वि तहको पाठ्यक्रमलाई परिमार्जन गर्न,
६. विद्यार्थीहरूको स्तरअनुसार शब्दभण्डार शिक्षणको कार्यकलाप हेरफेर गर्न,

५.३.२ प्रयोगात्मक तह :

१. प्रस्तुत शोधकार्यको अध्ययनले कक्षा पाँचको नेपाली किताबमा समाविष्ट शब्दहरूको कठिनाईस्तर पत्ता लगाउन सहयोग पुगाउँदछ ।
२. यस अध्ययनले शब्दभण्डारको मूल्याङ्कनका लागि सामग्री निर्माण गर्न मद्दत गर्नेछ ।
३. शिक्षकले विद्यार्थी केन्द्रित विधि प्रयोग गरी प्रभावकारी शिक्षण गर्नुपर्ने तर्फ सचेत गराउँदछ ।
४. यस अध्ययनबाट शब्दभण्डारको दृष्टिले पाठ्यपुस्तकको कठिनाईस्तर र पठनीयताको अनुमान गर्न सहयोग पुग्नेछ ।
५. यस अध्ययनले नेपाली विषय शिक्षकलाई भाषा शिक्षण गर्दा गुरुड मातृभाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताअनुसार भाषाको प्रयोग गर्न सचेत तुल्याउँदछ
६. स्व:अध्ययन गर्न प्रेरित गराउन,
७. शिक्षकहरूलाई शब्दभण्डार शिक्षण कार्यकलाप अनिवार्य गर्नुपर्ने कुरामा सचेत तुल्याउन,

यस अध्ययनका निम्न उपयोगिताहरू छन् :

- यस शीर्षकसँग सम्बन्धित रहेर अध्ययन गर्ने भावी अध्ययनकर्तालाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।
- कार्यरत शिक्षक तथा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनबाट आत्मामूल्याङ्कन गरी आफ्नो कमजोरी सुधार गर्न अवसर मिल्दछ ।

- तनहुँ जिल्लाका कक्षा छमा अध्ययनरत गुरुङ मातृभाषी विद्यार्थीहरूको कमजोरी पत्ता लगाई सुधारको वातावरण तयार गर्न सहयोग पुग्दछन् ।
- भाषा पाठ्यपुस्तक निर्माण कार्यमा सम्मिलित व्यक्ति वा समूहलाई शब्दभण्डारका दृष्टिले पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्दा क्षेत्र, लिङ्ग स्थानीयता, भाषिक पृष्ठभूमि, उमेर आदि कुराको आधारमा निर्माण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउदछ ।
- यस अध्ययनले कक्षा ५ का शब्दभण्डार मूल्याङ्कनका लागि गर्न सहयोग पुऱ्याउनेछ ।
- शब्दहरूको सहि अर्थ र त्यसको प्रसङ्ग अनुसारको अर्थ लगाई उपयोग हुने र बढी भन्दा बढी विकल्प खोजेर त्यसलाई प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

५.४ भावी अनुशन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकहरू

१. प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूको पहिचनात्मक शब्दभण्डार क्षमता सम्बन्धी अध्ययन
२. प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूको उत्पादनात्मक शब्दभण्डार क्षमतासम्बन्धी अध्ययन
३. छनोट र स्तरणका दृष्टिले कक्षा पाँचको हाम्रो नेपाली किताबको अध्ययन
४. सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा अध्ययनरत नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थीहरूको नेपाली शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन
५. कक्षा ६ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन
६. उमेरगत आधारमा विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन ।
७. छात्रछात्राहरूमा शब्दभण्डार क्षमतामा फरक हुने कारणको एक अध्ययन
८. शब्दभण्डार क्षमता विकासको लागि शिक्षण क्रियाकलापको भूमिका सम्बन्धी अध्ययन
९. शब्दभण्डार क्षमता विकासको लागि प्रयोग हुने शिक्षण विधिहरूको अध्ययन
१०. वर्तमान प्रा.वि. तहको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा राखिएका शब्दहरूको उपयुक्तताको अध्ययन

सन्दर्भसूची

- अधिकारी, हेमङ्गराज (२०६३), भाषाशिक्षण केहि परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, अन्जु (२०६२), कक्षा सात पूरा गरेका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- काफ्ले, गोपीकृष्ण (२०६०), कक्षा एकको मेरो नेपाली कितावमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- खतिवडा, वेणुप्रसाद (२०६७), तनहुँ जिल्लाका कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- गौतम, देवीप्रसाद, भण्डारी, पारसमणि र ओझा, रामनाथ (२०७१), स्नातक नेपाली, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- चौधरी, आशाराम (२०६७), कक्षा चार पूरा गरेका थारुभाषी विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- हुङ्गेल दामोदर (२०६१), काठमाडौं उपत्यकाका कक्षा पाँचमा अध्ययनरत सरकारी संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- तामाङ, कुमारी (२०६९), महोत्तरी जिल्लाका कक्षा ९ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- निउरे, धुव्रप्रसाद र घिमिरे, दिनेश (२०७०), भाषिक अनुसन्धान विधि, काठमाडौं : सनसाइन पब्लिकेसन ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०), *नेपाली भाषा शिक्षा*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि.।

भण्डारी, पारसमणि (२०६०), *प्राथमिक तह (कक्षा १-३) का विद्यार्थीहरूको आधारभूत नेपाली शब्दभण्डारको निरूपण*, विद्यावारीधी शोधपत्र, त्रि.वि ।

सुवेदी, ज्ञानेश्वर (२०६५), *पोखरा उपत्यकाका कक्षा सातमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।

शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल, माधवप्रसाद (२०७०), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

परिशिष्ट "क"

अनुसन्धानमा उपयोग गरिएका विद्यालयहरू :

सामुदायिक विद्यालय

क्र.स.	विद्यालयको नाम	ठेगाना
१.	श्री हो.रा.लो.शा.शिक्षा सदन	नाशेटार, तनहुँ
२.	श्री बालमन्दिर मा.वि	दमौली, तनहुँ
३.	श्री सत्यवति मा.वि	दमौली, तनहुँ
४.	श्री चन्द्रोदय आधारभुत विद्यालय	याम्पा, तनहुँ

संस्थागत विद्यालय

क्र.स.	विद्यालयको नाम	ठेगाना
१.	बाराहि सेकेन्डरी इङ्लिस बोर्डिङ्ग स्कुल	दमौली, तनहुँ
२.	भन्सार इङ्लिस बोर्डिङ्ग स्कुल	भन्सार, तनहुँ
३.	ओम सनसाईन आवसीय इङ्लिस बोर्डिङ्ग स्कुल	आँवुखैरेनी-२, तनहुँ
४.	श्री मर्स्याङ्दी बालज्योति आवसीय इङ्लिस बोर्डिङ्ग स्कुल	आँवुखैरेनी-२, तनहुँ

परिशिष्ट (ख)

प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति छनौट गरिएका विद्यार्थीहरूको नामावली, प्राप्ताङ्क र प्रतिशत यसप्रकारका छन् :

छात्रहरू:

क्र.स.	नाम	प्राप्ताङ्क	प्रतिशत
१.	चेत गुरुड	४५	७५
२.	विनोद गुरुड	४१	६८
३.	भुपाल गुरुड	४१	६८
४.	जनक गुरुड	३६	६०
५.	गोपाल गुरुड	४६	७३
६.	सुसन गुरुड	१५	२५
७.	सम्राट गुरुड	२०	३३
८.	निशान गुरुड	१७	२८
९.	लक्ष्मण गुरुड	२५	४१
१०.	सागर गुरुड	३५	५८
११.	आकाश गुरुड	३२	५३
१२.	सङ्गम गुरुड	९	१५
१३.	दिपेश गुरुड	२५	४१
१४.	सुजन गुरुड	३०	५०
१५.	साहिल गुरुड	३७	६१
१६.	सौरभ गुरुड	१६	२६
१७.	अनित गुरुड	४५	७५
१८.	सिमोन गुरुड	२८	४६
१९.	मिलन गुरुड	३८	६३
२०.	जेनिश गुरुड	३२	५३
२१.	बिकास गुरुड	२६	४३

२२.	अङ्कित गुरुड	७	११
२३.	प्रेम गुरुड	१८	३०
२४.	सुलभ गुरुड	४८	८०
२५.	विशाल गुरुड	४३	७१
२६.	सुभम गुरुड	१४	२३
२७.	आलोक गुरुड	३२	५२
२८.	कञ्चन गुरुड	२७	४५
२९.	नरबहादुर गुरुड	५०	८३
३०.	अमिर गुरुड	३५	५८
३१.	चेतन गुरुड	३३	५५
३२.	आयुष गुरुड	३३	५५
३३.	अजय गुरुड	४९	८१
३४.	विष्णु गुरुड	४०	६६
३५.	हिमाल गुरुड	२७	४५
३६.	संजोक गुरुड	३८	६३
३७.	शितल गुरुड	३०	५०
३८.	चन्द्र गुरुड	५५	९१
३९.	हर्क गुरुड	२७	४५
४०.	पर्वत गुरुड	२०	३३

छात्रहरू

क्र.स.	नाम	प्राप्ताङ्क	प्रतिशत
१.	विद्या गुरुड	४०	६६
२.	गरिमा गुरुड	२८	४६
३.	प्रतिमा गुरुड	३६	६०
४.	प्रतिभा गुरुड	२८	४६
५.	मोहनी गुरुड	३०	५०
६.	अर्चना गुरुड	२०	३३

७.	मन्जु गुरुड	१५	२५
८.	अंकिता गुरुड	३४	५६
९.	अनिशा गुरुड	२२	३६
१०.	प्राचिना गुरुड	४२	७०
११.	सलिना गुरुड	५२	८६
१२.	निशा गुरुड	४२	७०
१३.	सङ्गीता गुरुड	३६	६०
१४.	विष्णुमाया गुरुड	२६	६०
१५.	अस्मिता गुरुड	२१	३५
१६.	रोशनी गुरुड	२५	४१
१७.	आकृति गुरुड	४५	७५
१८.	निकिता गुरुड	१९	३१
१९.	विनिता गुरुड	२६	४३
२०.	रेनु गुरुड	४८	८०
२१.	विसना गुरुड	२७	४५
२२.	उर्मिला गुरुड	३२	५३
२३.	अङ्किता गुरुड	४३	७१
२४.	स्नेहा गुरुड	३५	५८
२५.	सन्तोषी गुरुड	४४	७३
२६.	सरिता गुरुड	३४	५६
२७.	बुद्धिमाया गुरुड	३६	६०
२८.	सुनमाया गुरुड	१९	३१
२९.	शुस्मा गुरुड	४३	७१
३०.	प्रश्ना गुरुड	२८	४६
३१.	विजया गुरुड	५६	९३
३२.	सुजता गुरुड	४३	७१
३३.	सुप्रिया गुरुड	३८	६३

३४.	सुमिना गुरुड	४५	७५
३५.	सम्भना गुरुड	४०	६६
३६.	सन्ध्या गुरुड	३७	६१
३७.	विमला गुरुड	४२	७०
३८.	उर्मिला गुरुड	२५	४१
३९.	वर्षा गुरुड	१६	२६
४०.	जितमाया गुरुड	३६	६०

परीक्षणका निमित्त प्रयोगमा ल्याइने प्रश्नहरू

विद्यार्थीको नाम :	कक्षा :
विद्यालयको नाम :	छात्र/छात्रा :
उमेर :	कक्षा :
मातृभाषा :	पूर्णाङ्क :

खण्ड 'क'

(क) ठिक अर्थका अगाडि रेजा (✓) लगाऊ : १०x१=१०

१. 'निरन्तर' शब्दको अर्थ के हो ?
(क) कहिले काहीं (ख) सँधै (ग) एकपटक (घ) समय
२. पटुका भन्नाले के बुझिन्छ ?
(क) हातमा बाँध्ने कपडा (ख) खुट्टामा बाँध्ने कपडा
(ग) टाउकोमा बाँध्ने कपडा (घ) कम्मरमा बाँध्ने कपडा
३. 'पत्नी' शब्दको उपयुक्त अर्थ के हो ?
(क) श्रीमान् (ख) श्रीमती (ग) बुहारी (घ) छोरी
४. 'आज्ञाकारी' शब्दले कुन अर्थलाई बुझाउँदछ ?
(क) भनेको मान्ने (ख) भनेको नमान्ने (ग) भगडा गर्ने (घ) रिसाउने
५. 'सिर्जना' शब्दको अर्थ के हो ?
(क) निर्णय (ख) सुरक्षा (ग) रचना (घ) माया
६. 'अपराहन' शब्दले तलका मध्ये कुनलाई जनाउदछ ?
(क) विहान (ख) दिउँसो (ग) बेलुका (घ) रात
७. 'शिष्य' शब्दको अर्थ कुन हो ?
(क) गुरु (ख) नोकर (ग) चेला (घ) शिक्षक
८. अवलोकन गर्नु भन्नाले के बुझिन्छ ?
(क) सुन्नु (ख) हेर्नु (ग) छुनु (घ) खानु
९. बालअधिकार भन्नाले के बुझिन्छ ?
(क) बालबालिकाको अधिकार (ख) महिलाको अधिकार
(ग) बुढाबुढीको अधिकार (घ) अपाङ्गको अधिकार

१०. 'अबेर' शब्दले तलको कुन शब्दलाई जनाउँदछ ?

(क) छिटो (ख) ढिलो (ग) काम (घ) तुरुन्तै

(ख) उल्टो अर्थ जनाउने शब्दको जोडा मिलाऊ :

१०x१=१०

सुखी	महिला
ठूलो	अन्त
सुरु	रात
ठिक	दुःखी
गर्मी	खराब
आकाश	राम्रो
असल	सानो
साँभ	बेठिक
पुरुष	धर्ती
अगाडि	जाडो
	विहान
	पछाडि

(ग) कोष्ठकमा दिएको उपयुक्त शब्द छानेर खाली ठाउँ भर :

१०x१=१०

१. मानिस ..... प्राणी हो ।

(चेतनशील, मूर्ख, निर्जीव, परिजीवी)

२. बालबालिकाहरूको ..... विकासका लागि पढाइका साथै अरु

विभिन्न क्रियाकलाप पनि आवश्यक हुन्छन् ।

(टाउको, चौतर्फी सुन्दरता, फुर्ति)

३. देवर्षि नारद हरबखत ..... को नाम जपिरहन्थे ।

(शिव, कृष्ण, विष्णु, गणेश)

४. लागुपदार्थ सेवन गर्नाले हामीलाई ..... हुन्छ ।

(हानी, फाइदा, सन्चो, रमाइलो)

५. अस्पतालमा विरामीहरूको हेरविचार गर्ने व्यक्ति ..... हो ।

(किसान, व्यापारी, पाइलट, नर्स)

६. किताब बनाउने काममा ..... को ठूलो भूमिका हुन्छ ।
(फोन, कम्प्युटर, टि.भी., मोबाइल)
७. राम अस्पताल गयो ..... बुबा बिरामी हुनु हुन्थ्यो ।
(अनि, किनभने, नत्र, तर)
८. बालदिवस मनाउन शिक्षकहरूले सहयोग ..... ।
(गरे, गन्यो, गर्नु भयो, गर्लान्)
९. नर्सहरूले कम्मरमा पेटी ..... हुन्छन् ।
(बाँधेका, बाँधिएको, बाँधेकी, बाँधेको)
१०. हामीले बस ..... यात्रा गर्थौं ।
(ले, मा, बाट, लाई)

खण्ड 'ख' उत्पादनात्मक प्रश्न

- (क) तल दिएका परिभाषाका आधारमा खाली ठाउँमा मिल्ने शब्द राख : १०x१=१०
१. पूजा गर्ने ठाउँलाई ..... भनिन्छ ।
२. आफ्नो लागि मात्र सोच्ने व्यक्तिलाई ..... भनिन्छ ।
३. बालबालिकाहरूको अधिकारलाई ..... भनिन्छ ।
४. शरीरको कुनै अङ्ग नभएको व्यक्तिलाई ..... भनिन्छ ।
५. परीक्षाको परिणामलाई ..... भनिन्छ ।
६. आफ्नो काम आफैँ गर्नेलाई ..... भनिन्छ ।
७. आँखा, कान, नाक, जिब्रो र छाला पाँच अङ्गहरू जनाउने शब्दलाई
..... भनिन्छ ।
८. अस्पतालमा बिरामीको हेर विचार गर्ने महिलालाई ..... भनिन्छ ।
९. आधा उमेर ढल्केको मानिसलाई ..... भनिन्छ ।
१०. मानिस आउने जाने गर्ने पहाडको अग्लो स्थानलाई ..... भनिन्छ ।
- (ख) तल दिएका शब्दहरूलाई अर्थ स्पष्ट हुने गरी वाक्यमा प्रयोग गर : १०x१=१०
१. क्षमता .....
२. कम्प्युटर .....
३. धर्ती .....
४. इनाम .....

५. अभिभावक .....
६. उत्पादन .....
७. भौतारिनु .....
८. वृक्ष .....
९. मूर्ख .....
१०. स्वास्थ्य .....

(ग) सन्दर्भ मिलाएर खाली ठाउँमा उपयुक्त शब्द लेख : १०x१=१०

१. सन्तुको घरमा उनका बाबु र एउटा ..... मात्र थिए ।
२. समय हामी सबैको लागि ..... छ ।
३. विरवल अकबरका ..... थिए ।
४. समाजमा रहेका विभिन्न प्रकारका विभेदहरूको ..... गर्नुपर्छ ।
५. हामी सबै स्वस्थ रहन ..... गर्नुपर्छ ।
६. वैकुण्ठमा विष्णुले ..... को स्वागत गरे ।
७. हरिया साग पातमा ..... पाइन्छ ।
८. सुत्केरी गराउने ठाउँलाई ..... भनिन्छ ।
९. घमण्ड र रिस मान्छेको सबैभन्दा ठूलो ..... हो ।
१०. हामी सबैले आफ्नो ..... पूरा गर्नुपर्छ ।

व्यक्तिवृत

नाम : ऋषिराम ढकाल

बाबुको नाम : डिल्लिराम ढकाल

आमाको नाम : गङ्गामाया ढकाल

पत्निको नाम : शान्ता लामा ढकाल

जन्म मिति : २०४३ / ०४ / ३१

स्थायी ठेगाना : आँबुखैरेनी -२, ढकालटार तनहुँ

धर्म : हिन्दु

रुचि : समाजसेवा

भाषा : नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी, कोरियन

भ्रमण : भारत, चीन, हङ्कङ्ग, यू.ए.ई, दक्षिण कोरिया

शैक्षिक योग्यता

क्र.स	तह	शैक्षिक योग्यता
१.	प्रा.वि.	श्री अन्नपूर्ण आधारभूत विद्यालय, आँबु -२, ढकालटार
२	मा.वि.	श्री रामशाह मा.वि., आँबु -३, तनहुँ
३	स्नातक	महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, काठमाडौं
४.	स्नातकोत्तर	त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं